

ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ

ਸ. ਸ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਏਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਧਿਅਨ : ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਥਾ : ਰੂਪ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਤੱਤ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ

ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ : ਬਾਤਾਂ ਮੁੱਢ ਕਦੀਮ ਦੀਆਂ (ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ), ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ, ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ (ਅਖਾਣ ਅਧਿਅਨ), ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਬੋਧ (ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਧਿਅਨ), ਇਕ ਘੁਟ ਰਸ ਦਾ (ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ), ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਲੌਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ : ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ (ਹਿੰਦੀ) FOLKLORE OF PUNJAB, ਮੁੱਢ ਤੇ ਅੰਗ ਸੰਗ

ਕਵਿਤਾ

: ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ, ਕੰਵਲ ਪਤੀਆਂ, ਪਾਣੀ ਅੰਦਰ ਲੀਕ, ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਦਾ ਨੂਰ

ਕੋਸ਼

: ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ (ਜਿਲਦ I ਤੋਂ VIII ਤਕ)

ਛਪ ਰਹੀਆਂ

: ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਰੂੜੀਆਂ, ਲੋਕ ਵਿਰਸਾ ਪੰਜਾਬ, ਲੋਕ-ਬੋਲੀਆਂ, A Critical Study of Punjabi Proverbs (Thesis)

ਪੁਸਤਕਾਂ

ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ

ਸ. ਸ. ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

Mere Rahan de Rang *(Biographical Novel)*

by

S.S. Wanjara Bedi

ARSEE PUBLISHERS

Office : 51 Parda Bagh, Darya Ganj, New Delhi-110002

email : arseepublishers@rediffmail.com

website : www.arseepublishers.com

All rights reserved. No part of this books may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying recording or otherwise without prior written permission from both Author and Publisher.

ISBN : 978-81-8299-230-6

© ਲੇਖਕ

Edition - 2016

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

51, ਪਰਦਾ ਬਾਗ, ਦਰਿਆਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-2

ਫੋਨ ਨੰ. : 23280657, 65966481

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਆਰਸੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਏਜੰਸੀ,

ਦਰਿਆਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ - 2

ਮੁੱਲ : 180/-

ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ

ਤਤਕਰਾ

ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ	7
ਰੰਝੇਟੜੇ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਾਰੇ	9
ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕੀ ਸ਼ੀਰੀ ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇ	16
ਜਦੋਂ ਲੇਈ ਨਦੀ ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਆਈ	22
ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਵਾਲਾ ਦੈਂਤ	27
ਧੁਰ ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਸੱਦਾ	33
ਵਿਦਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ	38
ਕੰਮ ਤੇ ਚੰਮ	43
ਮੱਝਾਂ ਨੇ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ	49
ਸੀਤਲਾ ਵੱਡੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਵੱਡਾ	56
ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ	60

ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ

ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇ-ਜੀਵਨੀ 'ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ' ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਅਤੀਤ, ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਸਮੇਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਉਸ ਉਮਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਜੀ ਉਠਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲੋਂ ਰਤਾ ਲਾਂਭ ਚਾਂਭ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮੈਂ ਉਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਛੱਲਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਨਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਸ ਪਾਸ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਬਿਖਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਜੋ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਰੰਗਾਂ ਕਾਰਨ ਦਿਲਕਸ਼ ਹਨ, ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਤਨੀਆਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨੀਆਂ ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਨਾਲ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਗੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਬੋਹੜੀ ਬਹੁਤ, ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਲਈ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਤਮਕਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਇਨ ਬਿਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਕੱਥ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰ ਮੇਰੀ 'ਮੈਂ' ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਮੂਲ ਸੱਚ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਅਜਿਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਲੈਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਖੁਲ੍ਹ ਇਕ ਖਾਸ ਜਾਬਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬਾਈ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਉਮਰ-ਖੰਡ, ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ, ਕਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਕਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿਜ ਕੇ ਜੀਵਿਆ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਹਰ ਪਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੰਢਾਂਦਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਰਿਆ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜਲੌ ਵਿਚ ਵਿੱਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਖਾਣ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਖੋਦੀ ਜਾਵਾਂ ਉਨਾ ਕੱਢ ਲਵਾਂ। ਇਸੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਹ ਮੇਰੀ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਉਮਰ ਖੰਡ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ।

'ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ' ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਢੇ ਬਾਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ-ਖੰਡ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਖੰਡ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਕਈ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਵੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਉਮਰ-ਖੰਡ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਤੇ "ਗਲੀਏ ਚਿੱਕੜ ਦੂਰ ਘਰ" ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚਾ ਤਾਂ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇ-ਜੀਵਨੀ 1960 ਈ. ਤਕ

ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਉਮਰ-ਖੰਡ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਲਕੀਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੀ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਮਿਥਿਆ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ 1960 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਯਾਦਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਅਗਲੇਰੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਹਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਬਣਾ ਕੇ ਹੰਢਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਨਿਰੋਲ ਆਪਣਾ ਸੱਚ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਬੰਦਾ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖ ਸਕੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਬੁਕਲੀ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰਖੇ ਗੁੜ ਵਾਂਗ ਚਖ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਘੋਲ ਲਏ। ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਾਂ ਤੁਸਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੱਚ। ਕੁਝ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੱਚ ਜੋ ਮੈਂ ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਜੀਵਿਆ ਤੇ ਭੋਗਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਤਕ ਹੀ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ 'ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ' ਹੈ ਜੋ 'ਨਾਗਮਣੀ' ਦੇ 'ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ' ਕਾਲਮ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕਲਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ ਸੀ, ਜੋ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ 'ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ' ਲਿਖਣ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੰਮੀ ਯਾਤਰਾ ਵਲ ਇਹ ਲੇਖ ਇਕ ਤੁਰਨ-ਬਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

—ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ

ਰੰਝੇਟੜੇ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਾਰੇ

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਖੇਤ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਰੀਝਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਗਡੰਡੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਸੜਕ ਤੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਖੇਤ ਮੁਕਦੇ, ਉਥੇ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਜਿਹਾ ਪੱਕਾ ਕੋਠਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਧੋਬੀ ਰਮਜ਼ਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕੋਠੇ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਸੜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਰ ਤਕ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੌ ਸਵਾ ਸੌ ਗਾਵਾਂ-ਮੱਝਾਂ ਬੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ, ਦੁਪਹਿਰੀ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਕੋਠੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਜੁੜੀ ਵੇਖੀ। ਲੋਕੀਂ ਦੋ ਦੋ ਚਾਰ ਚਾਰ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜੇ ਇਉਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਾ ਹੋਵੇ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਧੂਣੀ ਧੁਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਕਾਲ-ਭਰਮਾ ਪਰ ਸੁਣੱਖਾ ਗੱਭਰੂ ਧੂਣੀ ਦੇ ਮੁੱਢ, ਫਕੀਰ ਵਾਂਗ ਮੋਨ, ਪਰ ਮੁਰਝਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਪੀਲਾ ਸਪੀਲ ਚਿਹਰਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰਸ ਨਚੇੜ ਕੇ ਧੂਣੀ ਵਿਚ ਧੁੱਖਣਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਧਾਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖੋਸੀ ਸੀ। ਸਿਰ ਤੇ ਲਾਲ ਪਟਕਾ, ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਲਾਂਗੜ, ਉਪਰ ਬੂਟੀਆਂ ਵਾਲਾ ਪਿਆਜ਼ੀ ਕੁੜਤਾ, ਸੱਤੇ ਰੰਗ ਉਹਦੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਆਸ ਪਾਸ ਖੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਟੋਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ :-

"ਅੱਜ ਤ੍ਰੀਆ ਦਿਹਾੜਾ ਹੋਈ ਗਿਅੈ, ਹਿੱਸ ਕੀ ਹਿਥੈ ਬੈਠੇਆਂ।"

"ਵਿਚਾਰੇ ਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਝ ਖਾਧਾ ਵੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ?"

"ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਆਦਮੀਏ ਕੀ ਕਿਸੈ ਕੰਮੇ-ਕਾਰੇ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਛੋੜਨਾ।"

ਲੋਕੀਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਟੋਟਾ ਟੋਟਾ ਗੱਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਅਸਲੀ ਤਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਰਤਾ ਕੁ ਪਰੇਡੇ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂ ਨਿੰਮੋਝੂਣ, ਸਿਰ ਸੁੱਟੀ ਆਹਿਸਤਾ ਆਹਿਸਤਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਜਾਪਦੇ ਸਨ :

"ਕਮੀਨਾ, ਜਿਸ ਥਾਲੀ 'ਚ ਖਾਂਦਾ ਰਿਹੈ, ਹੁਸੈ 'ਚ..."

"ਵੱਡਾ ਆਸ਼ਕ ਬਣਿਐ ਫਿਰਨੈ, ਬਸ ਦੇ ਚਾਰ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਈ ਜਾਣ, ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭੂਤ ਸਿਰੋ ਉਤਰ ਵੰਝੇ।"

"ਹਿਸ ਆਂ ਅਸੀਂ ਸਿੱਧਾ ਸਤੀਰ ਕਰੀ ਛੋੜੀਏ, ਪਰ ਕਰੀਏ ਕੀ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵਾਲੇ ਹਿਹਦੀ ਪਿੱਠ ਠੋਕ ਰਹੇ ਨੇ, ਅਸਾਂ ਹਿਹਦੀ ਖੁੰਭ ਠੱਪੀ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਸਾਦ ਹੋਈ ਜਾਣੈ।"

ਮੇਰੀ ਉਤਸ਼ਕਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਨਾ ਨਿਤਰੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਮਜ਼ਾਨ ਧੋਬੀ ਕੋਲੋਂ ਗੱਲ ਜਾਣਨੀ ਚਾਹੀ।

ਰਮਜ਼ਾਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਜੀਨਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਵੇ ਬੱਚਿਆ, ਕੀ ਦਸਾਂ, ਪੁੱਠੇ ਜਮਾਨੇ ਆਈ ਗਏ ਨੁ, ਸਾਹਮਣੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਰਹਿੰਨੀ ਏ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹਿਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗੱਭਰੂਏ ਨਾ ਇਸ਼ਕ ਹੋਈ ਗਿਅੈ। ਇਹ ਕਹਿਨੈ ਜਦ ਤੋੜੀ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਮਾਪੇ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤੋਰਨੇ, ਮੈਂ ਹਿਥੇ ਹੀ ਧੂਣੀ ਰਮਾਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿਸਾਂ। ਤੇ ਉਹ ਠਹਿਰੇ ਹਿੰਦੂ।"

ਫਿਰ ਜੀਨਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੀ :-

ਧੂਣੀ ਮੁੱਢ ਬੈਠੇ ਗੱਭਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਅਲਾਦਾਦ ਏ। ਉਹ ਇਥੋਂ ਤੀਹ ਚਾਲ੍ਹੀ ਮੀਲਾਂ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਢੇਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਏ। ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿਮੀਂ ਏ। ਉਥੇ ਅਲਾਦਾਦ ਕਦੇ ਵਾਹੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਗੋਡੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਵਿਹਲੇ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੱਝਾਂ ਚਾਰ ਲਿਆਂਦਾ, ਲਵੇਰਿਆਂ ਦਾ ਦੁੱਧ ਚੌਂਦਾ। ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਚਹੁਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਅਲਾਦਾਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਮੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਦੀ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਲਾਦਾਦ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਜਬ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦੀ ਏ। ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਦਾਅ ਲਗਦਾ ਉਹ ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਢੇਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਆਉਂਦੀ, ਲੱਸੀ ਦੇ ਛੰਨੇ ਵਿਚ ਮੱਖਣ ਦੇ ਪਿੰਨੇ ਪਾ ਲਿਆਂਦੀ। ਘਿਉ ਦੀ ਚੂਰੀ ਕੁੱਟ ਕੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਖਵਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਸ, ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਪੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਵੱਸੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਾਹੀ ਉੱਤੇ ਦੇ ਆਏ। ਅਲਾਦਾਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਇਥੇ ਆ ਪੁਜਾ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਗਲੀ ਦੇ ਗੇੜੇ ਕਢਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਤ੍ਰਕਾਲੀਂ ਇਥੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਮੁਢ ਧੂਣੀ ਧੁਖਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ—ਬਸ ਇਹੋ ਸਾਰੀ ਦਾਸਤਾਨ ਏ।

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸੁਗਲ ਲੱਭਾ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਨ ਬਿਨ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

• • •

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਗੰਧ-ਕਬੂਰੀ ਸਜਰੀ ਸਜਰੀ ਘੁਲੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਇਕ ਮਹਿਕ ਜਿਹੀ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜੀਅ ਕਰਦਾ, ਅੰਦਰਲਾ ਬਾਹਰ ਫੈਲਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਹਟਿਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਮਿਡਲ ਪਾਸ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਮੱਲ ਮਾਰਨੀ ਸੀ।

ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਉਹ ਕੁੜੀ ਬੜੀ ਸੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਸਿਆਣੀ। ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਿੱਠੀ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਨਿੱਘੀ। ਨਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ 'ਚੰਨੀ' ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹ ਗੁਟਕੂੰ ਗੁਟਕੂੰ ਕਬੂਤਰੀ ਵਾਂਗ ਮਹੇਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਚੰਨੀ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਹਲੇ-ਵੇਲੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਸਾਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਰੁਝੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਸ ਘਰ ਉਹ ਆਈ ਸੀ, ਉਸ ਘਰ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਨਿੱਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਂਦੀ। ਉਦੋਂ ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਲ ਉੱਕਾ ਲਗਾਉ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿਸਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਕੁੜੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਰਸਾਲਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਦਿੰਦੀ, ਮੈਂ, ਉਹਨੂੰ ਇੱਕੋ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ।

ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਲੈਣ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਟਕਦੀ, "ਸਿੰਦਰ! ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਨਾਵਲ ਏ, ਪੜ੍ਹੋਗਾ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਂਦਾ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੱਖਾਂ ਦਰਿਆ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਣਭਾਰੂ ਮਲੂਕੜਾ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਤਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਵਲ ਇਕ ਟਕ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ, "ਵੇ ਤੂੰ ਵੇਖੀ ਈ ਜਾਨਾ ਏਂ, ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਫੜਨੀ।"

ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੇਰੀਆਂ ਹੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਬਸ ਤੂੰ ਇਉਂ ਹੀ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿ। ਆਖਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਏ। ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੈਰਦੇ ਪਏ ਨੇ—ਪਰ ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸਾਹਸ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਉਂਦਾ?

ਫਿਰ ਮੈਂ ਰਤਾ ਉਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁਟ ਲੈਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਮਹਿਕ ਆਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਦੇ ਭਖਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਮਹਿਕ, ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਚੰਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਠਠਬਰ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਗੁਨਾਹ ਕਰ ਬੈਠਾ ਹੋਵਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁਸਕਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚੰਨੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਵਾਪਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਟਿਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਅਧ-ਭੀੜੀ ਖਿੜਕੀ ਦੀ ਝੀਬ ਵਿਚੋਂ ਅਚਾਨਕ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਫੁਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਹੋਵੇ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਟਿਕਦੇ। ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਮਹਿਕਿਆ ਲਗਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ—ਕੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਘਟ ਵੱਡੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸੀ?

ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਚੰਨੀ ਦੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੀ ਤਾਰ ਆਈ। ਚੰਨੀ ਦੀ ਮਾਂ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੰਨੀ ਉਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਚਲੀ ਗਈ।

ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਿੱਠੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਚਸ਼ਮਾ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦ ਕੱਢ ਕੇ ਜੇਠ ਹਾੜ੍ਹ ਦੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁਕਣੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਆਕੁਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਭੱਠ ਵਾਂਗ ਤਪਦੇ ਜਜ਼ਬੇ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਹੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਤਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਇਸੇ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਪਲੇਠੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁ ਪਈ—

ਮੇਰੇ ਜਿੰਗਰ ਦੀਏ ਡੱਲੀਏ ਪਿਆਰੀਏ ਨੀ

ਤੇਰੇ ਬਿਨਾ ਨਾ ਜੀਣ ਦਾ ਹੱਜ ਕੋਈ।

ਅੱਖੋਂ ਦੂਰ ਪਰ ਲੂੰ ਲੂੰ 'ਚ ਵਸੀ ਏਂ ਤੂੰ

ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਪੱਜ ਕੋਈ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਿਹਾੜੇ ਇਕ ਅੱਧ ਬੰਦ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿਲ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕਢ ਲੈਂਦਾ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਐਫ. ਏ. ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਾਲਜ

ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਅਲਾਦਾਦ ਦੀ ਧੂਣੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕੋਈ ਵਲੀ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਸੁਲਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਗ ਅਲਾਦਾਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਵਾਨਲ ਬਣ ਕੇ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹਦੀ ਅੱਗ ਆਪਣੀ ਆਈ ਤੇ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੁਲਗਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਅਲਾਦਾਦ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦੇ ਮੇਚੇ ਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਧੂਣੀ ਵਿਚੋਂ ਚੁਟਕੀ ਭਰ ਕੇ ਮੱਥੇ ਲਗਾ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਅਲਾਦਾਦ ਵਾਲੀ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਅਜ਼ਮਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਅਲਾਦਾਦ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਛੇੜ ਬੈਠਦਾ, "ਅਲਾਦਾਦ! ਤੂੰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੈ, ਨਾ ਤੇਰਾ ਦੀਨ ਸਾਂਝਾ, ਨਾ ਭਾਈਚਾਰਾ।"

"ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਅੱਲਾ ਨੀ ਜ਼ਾਤ ਏ, ਮਜ਼ਹਬ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕੀ ਆਖਦੈ?"

"ਪਰ ਕੀ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੀ ਏ।"

"ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਨਹੀਂ ਯਕੀਨ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਾਲ ਕਢ ਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੰਦਾਂ।"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਦਾ। ਅਲਾਦਾਦ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਕੜੀ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਤ ਵਾਰ ਇਕੱਠਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦਿਆਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਹੁਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ— "ਫਾਲ ਪਾਇਐ, ਜੇ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ ਤੇ ਤਕਸੀਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਓੜੀ ਹੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੀ ਹੋਸੀ, ਜਿੰਡੀ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਵਾਂ।"

ਫਿਰ ਅਲਾਦਾਦ ਨੇ ਇਕ ਤੀਲੇ ਨਾਲ ਲਕੀਰ ਦੇ ਜੋਟੇ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਕ ਲਕੀਰ ਪਿੱਛੇ ਬਚੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਵੇਖ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਕਦਮ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, "ਇਹ ਲਕੀਰ ਪਿੱਛੇ ਬਚ ਗਈ ਏ, ਤੇਰੇ ਫਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।"

ਅਲਾਦਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਰੰਗ ਉਡ ਗਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਇਕ ਲਕੀਰ ਜੋ ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਵੈਸੇ ਹੀ ਪਈ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਗਈ। ਅਲਾਦਾਦ ਜੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ ਪਰ੍ਹੇ ਇਕ ਹੋਰ ਲਕੀਰ ਜੋ ਏ, ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਵਾਹੀ ਗਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਵੇਖ ਲੈ ਜੋਟੇ ਬਿਲਕੁਲ ਪੂਰੇ ਨੇ।"

ਮੈਨੂੰ ਅਲਾਦਾਦੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਲਗਿਆ।

ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ—ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਪਿਆਰ ਇਕਵਾਸਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਪੈਨਸਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਚੰਨੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਸੱਤ ਵਾਰ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕੁਝ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਹੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਜੋਟੇ ਬਣਾਏ ਤਾਂ ਇਕ ਲਕੀਰ ਵਾਧੂ ਨਿਕਲੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰ ਇਕਵਾਸਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਅਸਮਾਨ ਕੰਬਦੇ ਲੱਗੇ, ਵੱਢੇ ਤਾਂ ਖੂਨ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ? ਨਿਰਾ ਝੂਠ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੰਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਾਲਾਂ ਬਲਦੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਰੂਰ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਭੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਏ। ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਾਲ ਕਢਿਆ, ਐਤਕੀ ਜੋਟੇ ਪੂਰੇ ਸਨ। ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ।

ਫਿਰ ਮੈਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਲੇ ਨਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਪਾ ਪਾ ਕੇ ਫਾਲ ਕਢਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਕਦੇ ਜੋਟੇ ਪੂਰੇ ਨਿਕਲਦੇ, ਕਦੇ ਇਕ ਲਕੀਰ ਬਚ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਵੀ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਉਭਰਦਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਡਿਗਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਇਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚੰਨੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿਧਰੇ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਐ। ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਜਿਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਧਰਤੀ ਅਸਮਾਨ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਘੁੰਮ

ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਂ ਭਰੀ ਭਕੁੰਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ 'ਕੱਲ-ਮੁਕੱਲਾ' ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਲਾਦਾਦ ਦੀ ਧੂਣੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅਚਾਨਕ, ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ, ਖੂਹ ਖੁਦਵਾਣ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਧੂਣੀ ਵਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਸ਼ੇਖ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਖੂਹ ਖੋਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਸੀ, ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਮਕਾਨ ਉਸਰਦੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੂਹ ਖੋਦਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਫਿਰ ਪੰਪ ਲਗਦਾ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਧੰਦਾ ਖੂਬ ਚਮਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ ਬੰਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਨੇਕ ਸੀ। ਧਰਮ ਈਮਾਨ ਵਾਲਾ। ਬਹੂ-ਬੇਟੀਆਂ ਦੀ ਪੱਤ ਦਾ ਰਾਖਾ। ਅਲਾਦਾਦ ਵਾਲਾ ਭਾਣਾ ਉਹਦੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮੀਂ ਹੀ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਉਹ ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸ਼ੇਖ ਅਲਾਦਾਦ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਲਾਦਾਦ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਉਤਰ ਕੇ ਉਹਦਾ ਸੱਚ ਪਛਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਅਲਾਦਾਦ ਜੇ ਹਰੇਕ ਵਲ ਬਿਟਰ ਬਿਟਰ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ੇਖ ਨਾਲ ਅੱਖ ਮਿਲਾਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

"ਸਲਾਮ! ਰਾਂਝੇ ਭਾਈ।" ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਅਲਾਦਾਦ ਏ, ਰਾਂਝਾ ਨਹੀਂ।" ਅਲਾਦਾਦ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਤਾੜ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਪਰ ਤੂੰ ਰਾਂਝੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਧੂਣੀ ਧੁਖਾਈ ਬੈਠਾ ਏ?"

"ਤੈਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਫਟਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੀ ਕੀ ਸਾਰ? ਕਦੇ ਮੁਹੱਬਤ ਨੇ ਸੱਲ ਖਾਧੇ ਹੋਣ ਨੀ ਤਾਂ ਜਾਣੈ।" ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੋ, ਉਹਨੇ ਉਲਟਾ ਸ਼ੇਖ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਸ਼ੇਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭੱਖਦੇ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਛੱਡਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧੀ ਭੈਣ ਦੀ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ ਹੋਵੇ।

"ਓਇ ਕੰਬਖਤਾ! ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਏ, ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮ ਨੰਗੇ ਕਰ ਕੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪੀੜ, ਸਾਰਾ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਹੀ ਪੀ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੰਵਾਰਾ ਰਿਹਾਂ, ਵਾਲ ਸਫੈਦ ਕਰ ਲਏ ਨੇ, ਪਰ ਉਸ ਪਾਕ ਦਾਮਨ ਖਾਤੂਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਦੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ... ਇਕ ਤੂੰ ਏ ਕਿ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛਾਣਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਛੱਟ ਰਿਹਾ ਏ।" ਸ਼ੇਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਸੀ, ਹਥੜੇ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੀ।

"ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਹੀਰ ਨੂੰ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਧੂਣੀ ਰਮਾਈ ਸੀ।" ਅਲਾਦਾਦ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ।

"ਓਇ ਮੂਰਖਾ! ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਸੀ, ਨਿਰੀ ਸਾਧਨਾ, ਨਿਰਾ ਸਿਦਕ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ, ਪਰ ਤੂੰ ਅਲਾਦਾਦ ਦਾ ਅਲਾਦਾਦ ਬੈਠਾ ਏ?" ਸ਼ੇਖ ਸ਼ੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਬੋਲ, ਧੂਣੀ ਚੁਕਣ ਦੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਰੁਪਏ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ?"

ਓਦੋਂ ਤਕ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਪਿਓ ਵੀ ਉਥੇ ਆ ਪੁਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਜੇ ਲੈਣਾ ਈ ਲੈ ਲੈ, ਸਾਡਾ ਖਹਿੜਾ ਛੋੜ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਘਰ ਲਭ।"

"ਦਿਉ ਸੁ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ।" ਕੋਲ ਖਲੋਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਦਾ ਬੜਾ ਮੁੱਲ ਸੀ, ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਸੇਰ ਖਾਲਸ ਘਿਉ ਵਿਕਦਾ ਸੀ।

ਪਰ ਅਲਾਦਾਦ ਚੁਪ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈਆਂ। ਇਕ ਰਹੱਸ ਸੀ ਜੋ ਤੀਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ।

ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਫੜ ਕੇ ਅਲਾਦਾਦ ਵਲ ਵਧਾਏ। ਪਰ ਅਲਾਦਾਦ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗਾ।

ਉਦੋਂ ਤਕ, ਉਥੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਗਵਾਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। "ਵੇਖੋ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ, ਸੱਚਾ ਆਸ਼ਕ ਏ, ਐਵੇਂ ਇਹਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਨਾ ਲਓ।" ਇਕ ਗਵਾਲਾ ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸਮਝਾਣ ਲੱਗਾ।

"ਸ਼ੇਖ ਜੀ! ਬਹੁਤਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਪਾਓ! ਜੇ ਅਲਾਦਾਦ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਅਲਜ਼ਾਮ ਖਾਹ ਮਖਾਹ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਆ ਜਾਸੀ।" ਇਕ ਹੋਰ ਗਵਾਲਾ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ।

ਸ਼ੇਖ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਕਾਲਜ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਧੂਣੀ ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਵੇਖੀ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਸਵਾਹ ਅਤੇ ਅਧ-ਸੜੀਆਂ ਪਾਥੀਆਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਅਲਾਦਾਦ ਕਿਧਰੇ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਕਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਤਾਂ ਧੂਣੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਤੇ ਅਲਾਦਾਦ ਵੀ।

ਉਥੇ ਖੜੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ— "ਕਮੀਨਾ! ਭਿਖਮੰਗਾ! ਵੱਡਾ ਆਸ਼ਿਕ ਬਣਿਆ ਫਿਰਦਾ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਅਸਲ ਗੱਲ ਜਾਣਨ ਲਈ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦੇ ਕੋਠੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜ਼ੀਨਤ ਬੈਠੀ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਵਾਹ ਉਡਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਲਾਦਾਦ ਕਿਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ?"

"ਹੁਣੇ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਇਥੋਂ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਲ।" ਜ਼ੀਨਤ ਹੱਸ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਤੇ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ?" ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਸੀ।

"ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੂਈ ਹੋਈ ਝੋਟੀ ਲੈ ਗਿਆ, ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਵਾਇਆ?"

"ਹੈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ?" ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅੱਬੜਵਾਹੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਅੱਲਾ ਜਾਣੇ। ਸ਼ੇਖ ਕਹਿੰਦਾ ਏ, ਅਲਾਦਾਦ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਮਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਰਤਾ ਪੈਸਾ ਵੀ ਮਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਲਾਦਾਦ ਨੇ ਰੁਪਏ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਡੰਬਰ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਝੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਹਿਲਿਆ, ਸੱਜਰ ਸੂ, ਪੂਰੇ ਦੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਏ।" ਫਿਰ ਜ਼ੀਨਤ ਰਤਾ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਪਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਸੁਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੋਂ ਜੋੜ ਲਈ ਹੋਵੇ।"

ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਲਾਦਾਦ ਗਿਆ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਵੇ?" ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਝੋਟੀ ਲਿਜਾਂਦਾ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।

"ਰੱਤੇ ਦੀ ਢੋਕ ਵਲ ਗਿਆ, ਅਜੇ ਉਹਨੇ ਲੋਈ ਦਾ ਪੁਲ ਨਹੀਂ ਟਪਿਆ ਹੋਣਾ।" ਜ਼ੀਨਤ ਨੇ ਦਸਿਆ।

ਨਾਲ ਹੀ ਰੱਤੇ ਦੀ ਢੋਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਲੱਤ ਧਰਕੇ ਉਧਰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਅਜੇ

ਲੇਈ ਤੇ ਪੁਲ ਤੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਲਾਦਾਦ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਪਿਆ। ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਝੋਟੀ ਦੀ ਰੱਸੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਿੱਛੇ ਕੱਟਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਥੇ ਖਲੋਤਾ ਕਿਸੇ ਵਾਕਿਫ ਨਾਲ ਹਸ ਹਸ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਲਾਦਾਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਈ ਪਰ ਉਹਨੇ ਅੱਖ ਚੁਰਾ ਲਈ।

ਇਕ ਮਹਿਲ ਡਿੱਗ ਕੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਟਕਦਾ ਸੁਪਨਾ ਚਿੱਕੜ ਬਣ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਵਿਛਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਜਿਵੇਂ ਘਸਮੈਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਖੰਡਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਕਦੇ ਮੈਂ ਸ਼ੇਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਗਵਾਚਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਕਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਅਲਾਦਾਦ ਵਲ ਵੇਖਦਾ, ਜੋ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੀ ਥਾਂ ਝੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਫੁਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾਂਦਾ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ "ਝਨਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ" ਯਾਦ ਆਈ ਜੋ ਮੈਂ ਅਲਾਦਾਦ ਨੂੰ ਪੁਣੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਕੇ ਲਿਖੀ ਸੀ :-

ਲਹਿਰੋ ਨੀ ਲਹਿਰੋ!

ਉਛਲ ਉਛਲ ਆਓ।

ਮੇਰੀ ਹਿਕ ਲਗ ਜਾਓ।

ਮੇਰੇ ਸੁਤੇ ਸੁਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਹਲੂਣੇ ਹਿਲਾਓ।

ਉਹਨਾਂ ਪਾਕ ਮੁਹੱਬਤਾਂ

ਬੇਲੋਸ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮਝਾਓ।

ਤੇ ਰਾਜ਼ਾ ਬਣਨ ਲਈ

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਰੀਝ ਪਾਓ।

ਮੈਂ ਪੁਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਹਰ ਰਾਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵੀ ਕਿਤਨੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ...

ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਲੰਘ ਗਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਚੰਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਿੰਡੋਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਸੁਣਿਐ ਤੁਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ ਹੋ?"

"ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ।"

"ਸਿਖਿਆ ਵੀ?"

"ਉਹ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਇਕ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸਿਖਿਆ ਲਿਖ ਦਿਓ। ਚੰਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਏ, ਮੈਂ ਉਚੇਚਾ ਇਸੇ ਕੰਮ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡੀ ਆਇਆਂ।" ਉਹਨੇ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਅਹੁੜਿਆ।

ਮੈਂ ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕਲਮ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਬਦ ਅਹੁੜਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਤਣਾਓ ਸੀ। ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇਕ ਬੰਨ੍ਹੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦਾ। ਅਖੀਰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਲਮ ਰਖ ਦਿੱਤੀ। ਝਟ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਨ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗਾ :-

ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਂ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ

ਜਿਉਂ ਫੁੱਲ ਤੇ ਖੁਸ਼ਬੋ

ਜਿਉਂ ਤਾਰਾ ਤੇ ਲੋਅ

ਕੌਣ ਕਹੇ ਅਸੀਂ ਦੇ?

ਰੀਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਨਿੱਸਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਸੌ ਗਿਆ।
 ਸਵੇਰੇ ਜਾਗ ਕੇ ਮੈਂ ਫਿਰ 'ਸਿਖਿਆ' ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਰੱਦਦ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਵਿਅਰਥ। ਅਖੀਰ
 ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ 'ਸਿਖਿਆ' ਲੈ ਕੇ, ਜੋ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ
 ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ।
 ਕੁਝ ਬੰਦ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋੜੇ। ਇਓਂ ਜੇ ਨਵੀਂ 'ਸਿਖਿਆ' ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਉਹ ਚੰਨੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ
 ਦੋਂ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤਕ ਯਾਦ ਹੈ—

ਧੀਆਂ ਧੰਨ ਪਰਾਇਆ ਲੋਕੇ, ਖਿੜੀਆਂ ਤੇ ਟੁਰ ਚਲੀਆਂ।

ਘਰ ਵਿਚ ਇਹ ਧਨ ਸਾਂਭ ਨਾ ਰਖਿਆ, ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਵਲੀਆਂ।

ਤੁਰ ਜਾਵਣ ਇਹ ਸੁੰਝੀਆਂ ਛਡਕੇ, ਮਹਿਲ ਨਗਰ ਤੇ ਗਲੀਆਂ।

ਨਵੇਂ ਬਾਗ਼ ਜਾ ਡੇਰਾ ਲਾਵਨ ਛਡ ਜਿਥੇ ਸਨ ਪਲੀਆਂ।

ਧੀਏ! ਨਾ ਕਰ ਮਾਣ ਅਸਾਡਾ

ਅਸੀਂ ਹਾਂ ਸਾਕ ਕੁੜਾਵੇ।

ਸਕਿਆਂ ਸਾਕਾਂ ਕੋਲ ਤੂੰ ਚਲੀ

ਤਕ ਲੈ ਕਰ ਪਰਤਾਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਜੀਬ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਰੋਣਾ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਾਸਾ ਵੀ।
 ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਧੀ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਭੈਣ ਦਾ ਵੀ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹਦਾ ਕੋਈ
 ਇਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਔਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰੂਪ ਮਹਿਬੂਬਾ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਕ ਉਠਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕੀ ਸ਼ੀਰੀਂ ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇ

ਬਾਊ ਜੀ ਦੀ ਬਦਲੀ ਵਾਨੇ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗ਼ੈਰ-ਫ਼ੈਮਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ
 ਸੀ। ਬਾਊ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ (ਪਾਤਸ਼ਹਾਨ) ਛੱਡ ਕੇ ਖੁਦ ਵਾਨੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ
 ਵਿਜੇਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਦਾਸ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਝੜੇ ਹੋਏ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਚਿਹਰੇ ਮੁਰਝਾਏ ਹੋਏ, ਦਿਲ
 ਖੁਸ਼ੇ ਖੁਸ਼ੇ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਗਵਾਚ ਗਈ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਸਕੂਲੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ, ਦਿਲ ਪਰਚਾਵੇ
 ਲਈ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਗੇੜਾ ਕੱਟ ਆਉਂਦਾ। ਉਥੇ ਬਾਊ ਜੀ
 ਦੇ ਇਕ ਚਾਚੇ ਦੀ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਦੀ ਹੱਟੀ ਸੀ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਲਗਭਗ ਮੇਰੇ ਹਾਣੀ
 ਸਨ—ਇਕ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸੋਹਣ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ
 ਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਦ ਜਿਹਾ ਮਿਲਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਹਿਦ ਚੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਅੰਬ ਚੂਸ ਰਿਹਾ
 ਹੋਵਾਂ। ਇਕ ਕੋਸੀ ਕੋਸੀ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਹਿਕਦਾ
 ਹੈ।

ਹੱਟੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਫੋਲਾ ਫਾਲੀ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਮੁੱਢ ਦੀ ਹੀ ਆਦਤ
 ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿੱਸੇ ਪਏ ਵੇਖੇ। ਉਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਉਪਰ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ
 ਵਿਚ 'ਸ਼ੀਰੀਂ ਫ਼ਰਿਹਾਦ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਲ ਛੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਅੱਠ ਵਰਕੇ ਸਨ, ਜ਼ਬਾਨ
 ਪੰਜਾਬੀ ਪਰ ਅੱਖਰ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸਨ। ਸਕੂਲੇ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ
 ਪਹਿਲਾ ਸਫ਼ਾ ਉਲਟਿਆ ਤੇ ਰਹਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ :

ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕੀ ਸੀਰੀ ਤੇਰੇ ਸਹਿਰ ਦੇ ਨੇ।

ਸੋਹਣ ਨੇ ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੇਖ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਕ ਦਮ ਖੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਆਪਣੇ ਬਾਉ ਜੀ ਦਾ ਪਤਾ ਈ?"

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬਾਉ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਕਲਕੱਤਾ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਸਨ।

ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਵੱਡੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਦਹੀਂ ਦੇ ਕੁੰਡੇ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਟੇਢੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਘੁਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਸਾਡੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਤ ਆ ਜਾਣੀ ਏ, ਕਹਿਣਗੇ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮੁੰਡਾ ਵਿਗਾੜ ਛਡਿਆ ਨੇ। ਤੇਰਾ ਬਾਉ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਿੱਸੇ ਵੇਚਣੋਂ ਵੀ ਰੋਕਦੈ ਤੇ ਤੂੰ ਮੁਖਾ! ਇਹ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ।"

"ਪਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਬੁਰਾ ਕੀ ਏ?" ਮੈਂ ਨਿੱਝਕ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਸ ਚੌਵਰਕੀ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਖੋਫਨਾਕ ਬਲਾਅ ਡੱਕੀ ਪਈ ਸੀ, ਜੋ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਚੰਬੜ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੱਤਾ ਭਖਦਾ ਵਾਂਞਾ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਛੂਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਛਾਲੇ ਪੈ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾ ਕੱਢ ਕੇ ਸਫੇ ਉਲਟਣ ਲੱਗਾ।

ਚਾਚਾ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੱਖ ਉਠੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਕਿੱਸਾ ਖੋਹਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੇਰੇ ਬਾਉ ਜੀ ਸਿੰਘ-ਸਭੀਏ ਨੇ, ਉਹ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸਖਤ ਬਰਖਲਾਫ ਨੇ। ਕਿੱਸੇ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਖਲਾਕ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੇ ਨੇ।"

ਕਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਖੋਹਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਵਿਸਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਡੰਗ ਵਜਾ ਹੋਵੇ। ਮੁੜ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿੱਸਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਜੁਰਅੱਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੋਹਣ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਚਾਚਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਸਹਿਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਹਣ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਪੜ੍ਹੀਐ?"

"ਹਾਂ, ਬੜਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਏ, ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਨੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਲੈ ਜਾ, ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਲਵੀਂ।" ਫਿਰ ਸੋਹਣ ਕਿੱਸਾ ਚੁੰਡਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਕਾਨ ਫੇਲ ਮਾਰੀ, ਪਰ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਿਧਰੋਂ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਕਿੱਸੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਛੁਪਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦੈ ਚੁਲ੍ਹੇ ਦੀ ਧਦਕਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ।

"ਸੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਕੌਣ ਸੀ?" ਮੈਂ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇੱਕੋ ਸ਼ਖਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

"ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬੜੀ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਰਹਾਦ ਨੇ ਸੀਰੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਪਹਾੜ ਖੋਦ ਕੇ ਨਹਿਰ ਵਗਾਈ ਸੀ।"

"ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਕਿਹੜੀ ਹੋਈ।" ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਦੀ ਸਾਖੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚੋਂ ਚੋਆ ਕਢਿਆ ਸੀ। ਵਲੀ ਕੰਧਾਰੀ ਨੇ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਉਪਰੋਂ ਪਹਾੜ ਰੋਹੜ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਪੰਜੇ ਤੇ ਠਲ੍ਹ ਲਿਆ।"

"ਗੱਲ ਭਾਵੇਂ ਮਾੜੀ ਨਹੀਂ," ਸੋਹਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਹੁੜ ਰਿਹਾ, "ਪਰ ਇਹ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੇ, ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ।"

"ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਕਿਧਰੋਂ ਲਿਆ ਦੇ।" ਮੈਂ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ।

ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ ਕਿ ਸੀਰੀ ਦੇ ਸਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕੀ ਜ਼ਾਲਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ?

ਇਕ ਦਿਨ ਸਕੂਲੇ ਮੌਲਵੀ ਜੀ ਉਰਦੂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਜ਼ਾਲਮ ਸ਼ਬਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਝਟ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਮਹਿਨੇ ਪੁੱਛੇ। ਮੌਲਵੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ।"

"ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ?"

"ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਧੀਕੀ ਕਰਨੀ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕਰਨੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ।"

ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਗੱਲ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾ ਪਈ। ਸ਼ੀਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂ? ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੁਹੱਬਤ ਕਰਨੀ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਝਗੜਦਾ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਬੇਜੀ ਸਮਝਾਇਆ ਕਰਦੇ, "ਵੇ ਮੂਰਖੇ! ਲੜੋ ਨਾ! ਆਪੋ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਕਰੋ।"

ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ, ਸਾਵਣ ਭਾਦਰੋ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਛਿੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਕੜ ਪਾਟ ਗਏ ਹੋਣ। ਸਵੇਰੇ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੇ ਖੀਰ ਰਿੰਨੀ-ਅਖੇ 'ਸਾਵਣ ਖੀਰ ਨਾ ਖਾਧੀਆ ਤੇ ਕਿਉਂ ਜੰਮਿਉਂ ਅਪਰਾਧੀਆ'। ਭਾਬੀ ਜੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੂੜੇ ਤਲ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਘਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੱਪ ਸੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲਿਆ-ਕਾਲਾ ਸਿਆਹ ਤੇ ਲੰਮਾ ਸਲੀਮਾ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਗਈ, ਫੌਰਨ ਕੁਹਾੜੀ ਚੁਕ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਛਲੇ। ਸੱਪ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖੁੱਡ ਵਿਚ ਸਿਰ ਛੁਪਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਫੇਹ ਦਿੱਤਾ। ਸੱਪ ਇਉਂ ਤੜਪਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤਵੇ ਤੇ ਕਰੇਲਾ ਭੁੜਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਠੰਢਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਜੀ, ਉਹਨੂੰ ਸੋਟੀ ਤੇ ਲਟਕਾ ਕੇ, ਬਾਹਰ ਰੂੜੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟਣ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਬੇਜੀ ਸੱਪ ਨੂੰ ਘੁਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਉੱਦਣ ਇਹ ਜ਼ਾਲਮ ਮੈਨੂੰ ਡੱਸਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਮਸਾਂ ਮੇਰਾ ਪੈਰ ਬੱਚਿਆ।"

ਮੈਨੂੰ ਸੱਪ ਤੋਂ ਬੜਾ ਡਰ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਯਮ ਵਰਗਾ ਸਰਾਪਿਆ ਤੇ ਧਵਾਂਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਦੇ ਮਹਿਨੇ ਸਮਝ ਆ ਗਏ। ਜ਼ਾਲਮ ਬੇਤਰਸ, ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਕੋਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਡੰਗਦਾ ਏ। ਮਾਸੂਮਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਪਰ ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ਾਲਮ ਹੋਏ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ, ਪਰ ਇਤਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਡੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣੈ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਭਾਬੀ ਜੀ (ਮਾਤਾ ਜੀ) ਨਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਸਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ। ਅਚਾਨਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ, ਟਾਹਲੀ ਵਾਂਗ ਝੁਮਦੇ ਇਕ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ ਦਾ ਕਿੱਸਾ, ਪੂਰੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਜਿਹਾ ਜਾਦੂ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਟੂਣੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਰੁੱਖ ਵਾਂਗ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗਡਿਆ ਗਿਆ। "ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕੀ ਸ਼ੀਰੀ ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇ" ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸੁਰ ਉਹ ਇਉਂ ਅਲਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੀੜਤ ਆਤਮਾ ਦਰਦ ਵਿਚ ਕੁਰਾਹ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਝੀਣੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਡੁਸਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।

ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਖਿੱਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਝਿੜਕਿਆ, "ਵੇ ਮੂਰਖਾ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਖਵਾਰ ਕਰਨ ਲਗੈ। ਚਲ ਘਰ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨੀ ਆਂ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਸੱਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੂੰਹ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੁੰਨੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਅੱਧਾ ਮੂੰਹ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸਮ ਦੁਆਲੇ ਚਾਦਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਜੇ ਨੂਟੇ ਖੜੇ ਉਹ ਭਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ, ਮੈਂ ਆਉਨਾਂ।" ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾਣੀ ਚਾਹੀ। ਉਸ ਗੱਭਰੂ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਟੁੱਟੇ ਵਾਂਗ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਜਾਣਾ ਲੋਚਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਘੂਰੀ ਵੱਟੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੇਦਿਲਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਧਰੀਕਦੇ ਹੋਏ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੇਖ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਤੁਰ ਅੱਗੇ ਵਲ ਨੂੰ। ਮੇਰੀ ਸੁਰਤ ਉਸ ਦਿਲ-ਚੀਰਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਵਾਚੀ ਪਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ।

"ਅੱਗੇ ਵੇਖ ਕੇ ਤੁਰ, ਡਿਗਦੈ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਹੁਜਕਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜ਼ਾਲਮ ਓ।" ਜ਼ਾਲਮ ਸਬਦ ਮੈਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਵਰਤ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ।

ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਸਯੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਥੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੂਹ ਤੇ ਨਹਾਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਖੂਹ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਸੀ ਦੇ ਐਨ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਢੱਕੀ ਉਤਰ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਢੱਕੀ ਬੜੀ ਉੱਚੀ, ਸਿੱਧੀ-ਸਤੀਰ ਤੇ ਲੰਮ-ਸਲੰਮੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਜੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਉਤਰਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅੰਗ ਇਉਂ ਦੁੱਖਣ ਲਗਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਡੰਮਣੀ ਨਾਲ ਝੰਬ ਸੁਟਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਢੱਕੀ ਬਾਰੇ ਇਕ ਟੱਪਾ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੀ :

ਨਾ ਦੇਵੀਂ ਮਾਏ ਪਾਤਸ਼ਹਾਣੀ

ਉੱਚੀਆਂ ਢੱਕੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪਾਣੀ।

ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਜੱਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ, ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਦੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੜੇ ਚੁੱਕੀ, ਹਨੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਢੱਕੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਲਹਿੰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਢੱਕੀ ਉਤਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਥਾਂ ਫਲਾਹ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਸੀਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਜੁੜੀ ਵੇਖੀ। ਲੋਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, "ਵਿਚਾਰੇ ਮਨਸੂਰੇ ਨੇ ਇਥੇ ਫਲਾਹ ਨਾਲ ਲਟਕ ਕੇ ਰਾਤੀਂ ਫਾਹਾ ਲੈ ਲਿਆ।"

ਮੈਂ ਡੈਬਰਿਆ ਜਿਹਾ ਫਲਾਹੀ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਫਲਾਹੀ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਚੀਥੜੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤਾਂ ਵਾਂਗ ਡਰਾਵਣੇ ਲੱਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਸਿੰਮਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਰੁਖ ਉਸ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਲੱਗਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਰੂੜੀ ਤੇ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਜਾਪਿਆ ਉਹ ਸੱਪ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮੁੜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਡੱਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਮਨਸੂਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਮਨਸੂਰਾ ਬੜਾ ਛੋਲ ਛਬੀਲਾ ਤੇ ਸੁਨੱਖਾ ਗੱਭਰੂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਹੱਟੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਗੰਨੇ ਵਾਂਗ ਝੁੰਮਦਿਆਂ, ਲੰਘਦਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਹਲਕੇ ਗੰਦਮੀ ਰੰਗ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਭਖਦਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ।

"ਮਨਸੂਰੇ ਨੇ ਫਾਹਾ ਕਿਉਂ ਲਿਆ?" ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਉਹਦੀ ਸੁਲਤਾਨਾ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਸੀ।" ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ।

ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਧਾਕ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਧਰੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹੋ ਮੀਰੀ ਰਹਿੰਦਾ। ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੂੰ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਲਗਾਓ ਸੀ। ਮਰਦਾਵੀਂ ਖੇਡ। ਬੰਦਾ ਘੋੜੇ ਤੇ ਦੱਗੜ ਦੱਗੜ ਕਰਦਾ, ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੈਰਦਾ ਆਵੇ ਤੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਫੁੰਡ ਕੇ ਉਹ ਦਾ ਉਹ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਮਨਸੂਰੇ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਕਿਆ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਨੇਜ਼ਾ ਆਹ ਕਰ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪੈਂਦਾ। ਮਜ਼ਾਲ ਏ ਪੋਟੇ ਉਗਲ ਦੀ ਵਿਥ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਖੂਹ ਤੇ ਖਲ੍ਹੇ ਕੇ ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕਮਾਲ ਵੇਖੇ ਸਨ।

ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਘਰ ਘਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਲਤਾਨਾ ਕੱਸੀ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੰਦਲਾਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਪੀਲੇ ਫੁੱਲ ਉਹਦੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਲਾਟੂਆਂ ਵਾਂਗ ਜਗਮਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਰੋਂ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਸੁਲਤਾਨਾ ਦੀ ਤੋਰ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ। ਮਨਸੂਰਾ ਦੱਗੜ ਦੱਗੜ ਕਰਦਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪੁਜਾ ਤੇ ਬੱਕੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—

“ਦਿਲ ਚਾਹੁਨੈ ਤੁੱਘੀ ਬੱਕੀ 'ਤੇ ਸਟੀ ਘਿੰਨਾ, ਤੇ ਢੁਡਿਆਲੀ ਲੈ ਵੰਝਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕੀ ਲੈ ਨਠਿਆ ਅਹਿਆ। ਬੋਲ ਹੈ ਹੀ ਮਰਜ਼ੀ।”

“ਵਾਹ ਓਇ ਮਨਸੂਰਿਆ, ਅੱਜ ਤੁੱਘੀ ਕੇ ਹੋਈ ਗਿਐ। ਮੈਂ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਉ ਵੰਝਣਾ, ਮੈਡੇ ਅੱਬਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੀ ਲੈ। ਅਸਾਂ ਨੀ ਵੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਏ, ਅੱਜ ਆਖੀ ਉ, ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਕੱਢੀ।”

“ਤੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਨਹੀਂਉ ਮੰਨਣਾ, ਤੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੋ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀਂ। ਦਿਲੈ ਨੀ ਨਾ ਸੁਣੀਂ। ਤੇਰੇ ਅੱਬਾ ਨੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਰਹੀਮੇ ਨੇ ਗਲੇ 'ਚ ਮੜ੍ਹ ਦੇਣੇ।”

ਰਹੀਮਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਭਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਾ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹੱਕ ਉਹਦਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਸੁਲਤਾਨਾ ਹੈ ਵੀ ਕੋਡੀ ਸੁਹਣੀ-ਸੁਨੱਖੀ ਸੀ, ਅੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿਰਨੀ ਦੀਆਂ ਚੁਰਾ ਲਿਆਈ ਹੋਵੇ, ਛੱਲੀ ਵਰਗਾ ਬੀੜ, ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਮਹੇਲਦੀ ਉਹ ਡਾਹਡੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਕੌਣ ਛੱਡਦੈ?

ਰਹੀਮੇ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਉਹਦੀ ਅੰਮੀ ਜਾਨ। ਧੁੰਏ ਨਾਲ ਧੁੰਆਖਿਆ ਚਿਹਰਾ, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੂਹ ਦੇ ਗੇੜੇ ਕਢਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਵੈਲੀ। ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਕਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦਾ।

ਪਰ ਰਹੀਮੇ ਦੀ ਵੀ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਵੱਡਾ ਕਸਬੀ ਸੀ। ਹਾਂ, ਮਨਸੂਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ।

“ਸੁਲਤਾਨਾ! ਗੱਲ ਸੁਣ, ਤੈਡੇ ਤੇ ਮੈਡਾ ਹੱਕ ਏ, ਪਰ ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਘਿੰਨਦੀ ਏ।” ਰਹੀਮੇ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿ ਹੀ ਦਿੱਤਾ।

“ਤੈਡੇ ਵੈਲੀਆਂ ਆਲੇ ਕਸਬ ਮਿੰਘੀ ਅੱਛੇ ਨਹੀਂ ਲਗਨੇ।”

“ਪਰ ਨੇਜ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਲਗਨੀ ਏ ਨਾ ਤੁੱਘੀ।”

“ਕਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਮੀਰੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜਾਣਾ।” ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ।

“ਜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿਆਂ ਫੇਰ...”

“ਜੇ ਕਹਿਸੈ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਮੰਨਸਾਂ।” ਸੁਲਤਾਨਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਹਿਜ ਭਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹੀਮਾ ਮਨਸੂਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਹੈ—ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ।

ਰਹੀਮੇ ਨੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਧਾਰ ਲਈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਸਾਲ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮੀਰੀ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਖਾਵੇਗਾ। ਉਹਨੇ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਉਹਦਾ ਵੀ ਮਸ਼ੋਂ ਮਸ਼ੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੁੰਝਦਾ। ਘੋੜਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ।

ਪਰ ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਰਹੀਮੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨਫਰਤ ਦਾ ਲਾਵਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਮਨਸੂਰੇ ਦਾ ਦਿਲ ਰਹੀਮੇ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਰਹੀਮਾ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰਾ ਅਚਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਦੋਵੇਂ ਮੂੰਹ ਝਾਖਰੇ ਕੱਸੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਨਸੂਰਾ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ, “ਰਹੀਮਿਆਂ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਟਿਆ ਵਟਿਆ ਕਿਉਂ ਰਹਿਨੈ?”

“ਨਹੀਂ ਐਵੇਂ ਤੈਡਾ ਵਹਿਮ ਏ।” ਰਹੀਮੇ ਨੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹਾ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਡਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿੜਿਆ ਤੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਨਾ।"

"ਅੱਛਾ, ਫੇਰ ਤੂੰ ਐਸਾ ਸਾਲ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਈਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਮਨਸੂਰਿਆ। ਸਾਰੀ ਹਯਾਤੀ ਤੈਡੀ ਗੁਲਾਮੀ 'ਚ ਰਹਿਸਾਂ।" ਰਹੀਮੇ ਨੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਸੁੱਟੀ।

"ਬਸ ਇਤਨੀ ਕੁ ਗੱਲ ਏ।"

"ਅੱਛਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਸਾਂ।"

ਫਿਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲੋਕਾਂ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਢੱਕੀ 'ਤੇ ਫਲਾਹੀ ਨਾਲ ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਲਟਕੀ ਵੇਖੀ।

ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੋਈ ਆਖਦਾ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਹੀਮੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਹੀ ਘਰੋਂ ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਡੱਕੀ ਰਖਿਆ। ਉਥੇ ਉਹਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਆਢਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਮਨਸੂਰੇ ਦਾ ਗਲਾ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਰਾਤੀਂ ਡੂੰਘੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਲੋਕ ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਇਥੇ ਫਲਾਹੀ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਖੁਦ ਫਾਹਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਮਨਸੂਰੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਖਰ੍ਹੰਡਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਸਲਾਟਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਝੰਬਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੱਖੇਰੂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪਿੰਜਰੇ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰ-ਮੂੰਹ ਪਟਕ ਪਟਕ ਕੇ ਭੰਨ ਲਏ।

ਪਰ ਰਹੀਮੇ ਦੇ ਯਾਰ ਬੇਲੀ ਕਹਿੰਦੇ—ਮਨਸੂਰੇ ਨੇ ਰਹੀਮੇ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਐਤਕੀ ਉਹਦੀ ਖਾਤਰ ਨੇਜ਼ੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਰਹੀਮੇ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਾ ਤੋਂ ਬਚਨ ਲਿਆ ਹੋਇਐ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੀਰੀ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਜੋ ਮੰਗੇਗਾ, ਲੈ ਲਵੇਗਾ। ਨੇਜ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਰਹੀਮਾ ਸਿੱਧਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦੋਂ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ।

ਜਿਤਨੇ ਮੂੰਹ ਉਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਸੁਣਦੇ ਮੈਂ ਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਢੱਕੀ ਉਤਰ ਕੇ ਕੱਸੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਉਥੇ ਕੱਸੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉਹਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਿਰਾਸੀ 'ਸ਼ੀਰੀ ਫਰਹਾਦ' ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਸੀ, ਇਕ ਹੂਕ। ਉਹ ਅਖੀਰਲੇ ਬੰਦ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੱਸੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰੀ ਉਹ ਇਉਂ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਫਰਹਾਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹੁਣੇ ਪਹਾੜ ਵਿਚੋਂ ਨਹਿਰ ਵਗਾ ਕੇ ਬੇ-ਫਿਕਰ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ।

"ਫਰਹਾਦ ਕਿਵੇਂ ਮਰਿਆ ਸੀ?" ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਛਲ ਖੇਡਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫਰਹਾਦ ਨਹਿਰ ਖੋਦ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਲ ਫਫੇਕੁਟਣੀਆਂ ਘੱਲੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਫਰਹਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਝੂਠ ਮੂਠ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, "ਵਿਚਾਰਾ ਫਰਹਾਦ! ਉਸ ਸ਼ੀਰੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਨਹਿਰ ਤਾਂ ਖੋਦ ਲਈ। ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਸ਼ੀਰੀ ਪੇਟ 'ਚ ਸੂਲ ਉੱਠਣ ਨਾਲ ਫੰਤ ਹੋ ਗਈ ਐ। ਉਧਰ ਉਹਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਨਿਕਲ ਰਿਹੈ ਇਧਰ..." ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਫਰਹਾਦ ਸ਼ੀਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਗ ਵਿਚ ਤੜਪਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਤਪਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਲੂਠਦਾ ਏ। ਅੱਗ ਦਾ ਇਕ ਭਬੁਕਾ

ਫਰਹਾਦ ਦੇ ਤਨ ਬਦਨ ਨੂੰ ਛਾਲੇ ਛਾਲੇ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਚੀਰ ਲਿਆ।"

ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਤਾਂਹਿਉਂ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ—ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕੀ ਸੀਰੀ ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇ।"

ਕੱਸੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਰੱਤਾ ਲਾਲ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਫਰਹਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦਾ ਲਹੂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿੱਸਾ ਗਾਣ ਵਾਲਾ ਮਿਰਾਸੀ ਫਰਹਾਦ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਕੀਰਨੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ—ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਹੀਦ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਏ; ਕਦੇ ਫਰਹਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ। ਲੋਕੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਸਹਿਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਮੈਂ ਮਨਸੂਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦਗ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਹ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ—

"ਜ਼ਾਲਮ ਲੋਕੀ ਮਨਸੂਰੇ ਤੇਰੇ* ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇ।"

ਜਦੋਂ ਲੇਈ ਨਦੀ ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ 'ਤੇ ਆਈ

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਸੀਂ ਮੋਹਨਪੁਰੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਅੱਧਾ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਲੇਈ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਪਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ, ਹੇਠਾਂ ਨਦੀ ਆਫਰ ਕੇ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਣੀ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸਲਵਾਰਾਂ ਕੁੰਜ ਕੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਪਾਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਂ ਲੇਈ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨਾਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਪੰਜਵੀਂ ਜਮਾਤ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਜਲੰਧਰੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਬੇ ਜੀ ਲੇਈ ਉੱਤੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਤੁਰੇ। ਜੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਹ ਇਕ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਕਪੜੇ ਧੋਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਲਾ ਕੇ ਪੜਾਂ ਤੇ ਡੰਮਣੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਝੋਲਦਾ ਜਾਂਦਾ।

ਜੰਦਰਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਇਕ ਟੱਕ ਲੇਈ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਂ ਸਾਂ ਕਰਦਾ ਠੰਢਾ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ, ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਚਾਲ ਅੱਗੇ ਵਲ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਜਿੰਨੇ ਪਰਤ ਕੇ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸਹੰਸਰ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਦੇ ਮੈਂ ਕੰਢੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਉਛਾਲਦਾ, ਕਦੇ ਉਡਦੀਆਂ ਤਿਤਲੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਹਫਦਾ ਫਿਰਦਾ, ਕਦੇ ਰੇਤ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾ ਕੇ ਘਰੋਂਦੇ ਉਸਾਰਦਾ—ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਢਾਹ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਨਦੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਧੁੰਨੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਡਰ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਵੈਸੇ ਪਾਣੀ ਜੋ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਤਾਜ਼ਗੀ

*ਪੱਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੇਈ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੀ ਸੱਸੀ ਦਾ ਧੌਲਰ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਕੋਲੇ ਲੰਘਦੀ ਇਹ ਨਦੀ ਲੇਈ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੀ ਮੈਲ ਡੀਕ ਕੇ ਖੁਦ ਗੰਧਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਤਾਰਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਤੇ ਡੋਬਦਾ ਘਟ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ—ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ। ਸੂਰਜ ਜੋ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਦਾ ਨੂਰ ਏ, ਜਲੋ-ਜਲਾਲ ਏ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਚਾਨਣ—ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋਵਾਂ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦੇਸਤ ਹੋਈਏ ਤੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲੁਕਣਮੀਟੀ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋਈਏ।

ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਾਦਕੇ ਪਿੰਡ, ਬੇ ਜੀ ਨਾਲ ਵੱਡੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਨਹਾਣ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਬੰਨ੍ਹੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਦ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੋਤੇ ਖਾਧੇ। ਉਛਲ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਝੋਕੇ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਠੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਲਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵਲ ਧਕੇਲ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਡੁੱਬਣੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੰਦ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਰਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਗੋਤਾ ਅਤੀਤ ਵਿਚੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰੱਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਫੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਜਲੰਧਰੋਂ ਸਾਡੀ ਬਦਲੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮੋਹਨਪੁਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਇਕ ਮਕਾਨ 'ਚ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਮਗਰੋਂ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸਫੈਦ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਅਸਾਂ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਈ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ।

ਸਾਲ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ, ਗੁੜਾ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਵਸੇ। ਉਥੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਫਸਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ, ਹੱਟੀ ਤੇ ਗਾਹਕੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਚਲਣੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਸੋ ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਲੋਕੜਾਂ ਦਾ ਟਾਲ ਪਾ ਲਿਆ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਾਨਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੰਮੇ ਪੈ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਲਮ ਫੜਾ ਕੇ ਕੋਲ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਗੀਤ, ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਅਖਾਣ ਲਿਖਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਹੀਲ ਹੁੱਜਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਤਾੜਦੇ—“ਹੁਣ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਂ ਯਾਦ ਕਰੀ ਕੈ ਪਛਤਾਸੈਂ, ਮੁੜ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣੀਆਂ।” ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਧਾਰਾ ਸਿਸਕੀਆਂ ਲੈਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਵੇਰਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰੀ ਮੱਝ ਨੂੰ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਨਾਨਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਪਤਾ ਈ, ਇਹ ਲੋਈ ਨਦੀ ਕਿਹੜੀ ਏ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਇਸੇ ਆਂ ਉਪਰ ਵਲ ਲੋਟੀ ਆਖਣੇ ਨੂੰ।” ਫਿਰ ਜ਼ਰਾ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲੇ—“ਸੱਸੀ ਆਂ ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੇ ਇਸੇ ਨਦੀ 'ਚ ਰੁੜ੍ਹਾਇਆ ਇਹਾ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਣ ਲੱਗਾ। ਸੱਸੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਹਾਸਮ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦ ਸਾਡੀ ਨਾਵੀਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਕੋਰਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। ਜੋ ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਉਸੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋਹੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਘਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਦਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਗਦੀ ਹੈ।

ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਸਦੇ ਗਏ—“ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਸੱਸੀ ਆਂ ਇਕ ਧੋਬੀ ਨੇ ਫੜੀ ਲਿਆ। ਟੋਕਰੇ 'ਚ ਬਹੁੰ

ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਅਹਿਆ—ਹੀਰੇ ਤੇ ਅਸਰਫੀਆਂ। ਧੋਬੀਏ ਉਸੇ ਧਨ ਨਾਲ ਨਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਧੋਲਰ ਉਸਾਰਿਆ। ਇਹ ਧੋਲਰ ਅੱਜ ਵੀ ਲੇਈ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਉਵੇਂ ਦਾ ਉਵੇਂ ਖੜ੍ਹਾ ਏ।"

"ਤੁਸਾਂ ਉਹ ਧੋਲਰ ਵੇਖਿਆ ਏ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕਰਨੇ ਆਸਤੇ ਗਿਆ ਸਾਂ।" ਨਾਨਾ ਜੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। "ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਭਰ ਜੁਆਨ ਸਾਂ, ਉਸ ਧੋਲਰ ਦੀਆਂ ਮੈਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਖਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਧੋਲਰ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕਰ ਆਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਸੱਸੀ ਵਰਗੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਨੀ ਏ।" ਫਿਰ ਉਹ ਰੁਕ ਗਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੂੰ ਉਹ ਧੋਲਰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁਨੈ?"

"ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?"

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਸੱਸੀ ਵਰਗੀ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਮਿਲੇ। ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਗੁੱਧੀ ਨਿਰੀ ਮਹਿਕ ਦੀ ਮਹਿਕ।

"ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਿਹਾੜੇ ਉਥੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਚਲਸਾਂ।" ਨਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲੇਈ ਨਦੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਅਕੀਦਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣ ਗਈ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਲੇਈ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਝਾਕਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਸੀ ਦਾ ਚੰਨ ਚਿਹਰਾ ਉਭਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ—ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਗ ਵਿਚ ਵਿਲੁਕਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਰਸੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੇਈ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮਾਖਿਉਂ ਵਰਗਾ ਮਿੱਠਾ ਜਾਪਦਾ। ਲੇਈ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਬਿਖਰੀ ਰੇਤ ਦੀਆਂ ਕੰਕਰੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮੀ ਜਦੋਂ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਨਿਕਲਦਾ ਲੇਈ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ। ਮੇਰੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਉਹ ਦਿਨ ਘੁੰਮਣ ਲਗਦੇ ਜਦੋਂ ਬਾਲ ਸੱਸੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਪਈ ਇਹਨਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਜ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੇ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਲੇਈ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰੋੜ੍ਹਿਆ ਸੀ?" ਮੈਂ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਇਸ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾਨਾ ਜੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਦਸਣ।

ਨਾਨਾ ਜੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਚੁਪ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਏ ਹੋਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਸਿਆ—

"ਆਦਮ ਜਾਮ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਕਾਮੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਧੀਆਂ ਧਿਆਣੀਆਂ ਨੂੰ ਕੌਣ ਰੋੜ੍ਹਦੈ? ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਮਹਿਲ ਪਵਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਰਖ ਛੱਡਦਾ। ਸਲਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਭੋਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਏ ਸਨ।" ਨਾਨਾ ਜੀ ਭਾਵੁਕ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। "ਕਾਮੀ ਰਾਜਾ ਕਦੇ ਧੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵੰਗਾਰ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕੌਤ ਬਣਨ ਵਿਚ ਹੀ ਫਖਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਏ, ਪਿਉ ਬਣਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਇਕ ਵਾਰ ਆਦਮ ਜਾਮ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦਾ ਲੇਈ ਨਦੀ ਵਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਇਕ ਹਿਰਨ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਉਹ ਸੱਸੀ ਦੇ ਧੋਲਰ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁਜਾ। ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੂੰ ਸਖਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ। ਉਹ ਨਦੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੁੱਕਾਂ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਪੀਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸੱਸੀ ਉੱਤੇ ਜਾ ਪਈ। ਸੱਸੀ ਉਦੋਂ ਭਰ ਜਵਾਨ ਸੀ— ਪਕੇ ਸਿਉ ਵਰਗਾ ਭੱਖਦਾ ਤੇ ਲੁਸ ਲੁਸ ਕਰਦਾ ਹੁਸਨ। ਉਹ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਤਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀ ਸੱਸੀ ਦਾ ਨੰਗਾ ਜੇਬਨ ਸੁਲਫੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਾਂਗ ਦਗ ਦਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਸੱਸੀ ਨੇ ਵੀ ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੂੰ ਵੇਖ ਲਿਆ, ਉਹ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਭੁੜਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ 'ਤਾਵਲੀ' 'ਤਾਵਲੀ' ਕਪੜੇ ਪਹਿਨਣ ਲੱਗੀ। ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਸਾਂ ਦੇ ਚਾਹ ਬੁੱਕਾਂ ਹੀ ਪੀਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਹੋਰ ਭੜਕੀ ਮੱਚ ਉਠੀ। ਇਤਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੁਟਿਆਰ ਜਿਵੇਂ ਲਟ ਲਟ ਕਰਦੀ ਜੋਤ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।"

ਬੁੱਢਾ ਆਦਮ ਜਾਮ ਹਾਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵਧਿਆ। "ਹੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮਲਕਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਬਨਾਣਾ ਚਾਹੁਨਾਂ," ਆਦਮ ਜਾਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੱਸੀ ਦੇ ਲਸ ਲਸ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਗਡੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਵਿਸੇਗ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੜਪਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਡੁਬਕੀਆਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੱਠਾ ਕਰਦੀ। ਉਹਨੇ ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੂੰ ਘੂਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਰਾਣੀ ਬਣਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸੌਕ ਨਹੀਂ।"

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਲਕ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਖੜਾ ਆਂ।"

"ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਉੱਕਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ..."

"ਤੂੰ ਐਡੀ ਗੁਸਤਾਖ ਏਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮੂੰਹ ਫਿਟਕਾਰ ਰਹੀ ਏਂ। ਤੇਰੀ ਇਹ ਮਜ਼ਾਲ..." ਤੇ ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕਲਾਈ ਘੁਟ ਕੇ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਧਰੁਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਸੱਸੀ ਫੱਟੜ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਛਟਪਟਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਸੇ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਸੀ ਦੀ ਕੁੜਤੀ ਫੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਗੱਲ ਵਿਚ ਬੱਧਾ ਤਵੀਤ ਨੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਉਸ ਤਵੀਤ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਚੰਨ ਦੀ ਡਲੀ ਉਕਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਤਵੀਤ ਪਛਾਤਾ ਹੋਇਆ ਲੱਗਾ, ਉਹਦਾ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਭੱਖਦਾ ਜਿਸਮ ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਯੱਖ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ। "ਉਫ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਹੀ ਧੀ ਏ," ਉਹ ਦਿਲ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, "ਉਫ, ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਕਹਿਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।" ਜਦੋਂ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋਹੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹੋ ਤਵੀਤ ਪਛਾਣ ਵਜੋਂ ਉਹਦੇ ਕੰਠ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਦਮ ਜਾਮ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜ਼ਰਦ ਪੈ ਗਿਆ। ਬਾਂਹ ਦੀ ਪਕੜ ਢਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ, ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ, ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਆਦਮ ਆਪਣੀ ਹੀ ਧੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੱਜਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਉਹ ਰੁਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ— "ਮੈਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ, ਉਹਦਾ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਹਾਂ, ਜੋ ਹੋ ਗਿਐ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਲਈ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।" ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮ ਜਾਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਨਾਹ ਛੁਪਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਸੱਸੀ ਕਿਸੇ ਝਮੇਲੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਬੰਦਖਲਾਸ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹਿਰਨੀ ਵਾਂਗ ਦੁੜੰਗੇ ਮਾਰਦੀ ਉਥੋਂ ਦੌੜੀ ਤੇ ਧੌਲਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਸੱਸੀ ਬਾਰੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਬੜੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਗੱਲਾਂ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੱਸੀ ਜਦੋਂ ਭੁਜਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋਈ ਫਿਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਆਜੜੀ ਉਹਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਕੀਲਿਆ ਉਹਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੱਸੀ ਉਹਦੀ ਬਦਨੀਤੀ ਨੂੰ ਤਾੜ ਗਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਅੱਗੇ ਰਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ, ਧਰਤੀ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦੁਫਾੜ ਪਾਟ ਗਈ ਤੇ ਸੱਸੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਈ। ਆਜੜੀ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਪੁੰਨੂੰ ਉਥੋਂ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਮੁੜ ਉਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਪਾਟੀ, ਜਿਥੇ ਸੱਸੀ ਜਿਮੀਂ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ।

ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸਲੀ ਸੱਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੀ ਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫੜ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਣਗੀਆਂ।

ਲੇਈ ਨਾਲ ਸੱਸੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੇਰੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜੁੜ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਝਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀਰ ਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੇਈ ਦੇ ਪਤਲੇ ਛਿਦਰੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਬਾਲ-ਸੱਸੀ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਜੇਠ ਹਾੜ੍ਹ ਵਿਚ ਨਦੀ ਖੁਸ਼ਕ ਬਰੇਤਾ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤਪਦੇ ਥਲ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਲੂਕ ਸੱਸੀ ਦੇ, ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰੇ ਨਾਜ਼ਕ ਪੈਰ ਭੁਜ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ। ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ।

ਨਾਨਾ ਜੀ ਵੀ ਗੁਜਰ ਗਏ।

1944 ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਮੈਂ ਬੀ. ਏ. ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ। ਦਿਨ ਬਾਰਸਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਅਚਾਨਕ ਲੇਈ ਨਦੀ ਵਿਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਲੇਈ ਨਦੀ ਅਖੜਖਾਂਦ ਹੋਈ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਉਪਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਨਦੀ ਬਿਫਰੀ ਹੋਈ, ਹਦ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤੇੜ ਕੇ ਵੱਗਣ ਲਗਦੀ। ਇਕ ਔਧ ਦਿਨ ਪਾਣੀ ਰਹਿੰਦਾ, ਹੱਦ ਦੇ ਦਿਨ ਤੇ ਫਿਰ ਉਤਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਐਤਕੀ ਤਾਂ ਘੂਰਕੀ ਹੋਈ ਨਦੀ ਸ਼ਰਾਬਣ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਅਰਜਨ ਪੁਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰਦੀ ਮੋਹਣਪੁਰੇ ਵਲ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਧਰੋਂ ਮੀਂਹ ਵੀ ਗਜ਼ਬਾਂ ਦਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਜਾਗਿਆ, ਸਾਰੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ ਮਚਿਆ ਪਿਆ ਸੀ—ਇਕ ਕੁਰਲਾਹਟ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦਹਾੜਦੀ ਹੋਈ, ਖੁਲ੍ਹੀ, ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ, ਫਿਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਲੇਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਤੇ ਫਿਰ ਲੱਕ ਲੱਕ ਪਾਣੀ ਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਲੋਕੀ ਬਾਲ ਬੱਚੇ, ਭਾਂਡਾ ਟੀਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਨੱਸੇ, ਉਥੇ ਗਲ ਗਲ ਤਕ ਪਾਣੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਾਣੀ ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਵਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਕਾਨ ਬਣਿਆ ਸੀ, ਗਲੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਥੜੇ ਦੀਆਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਠਦਾ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੀਵਾਰ ਛੂਹ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਘਰਾਂ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾਖਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਤੁਸੀ, ਲੰਮੇ ਸਲੰਮੀ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਅਸਾਂ ਸਲਵਾਰਾਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਵਲੇਟ ਲਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਗਲ ਦੁਆਲੇ ਲਟਕਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਬਸ ਤੇੜ ਕਛਹਿਰੇ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਜਾਂਦੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਪਾਣੀ ਛਾਤੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਬਹੁਤੇ ਮਕਾਨ ਖਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਲੋਕੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਨ ਕੱਢੀ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਜੋ ਸਰਿਆ ਅਸਾਂ ਕੀਤਾ।

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਪਰਤ ਪਏ।

ਮੇਰੀ ਦਿਲੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਲੇਈ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੰਧ ਜਾਂ ਥੜੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਛੋਹੇ। ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਆਸ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਰਫਾਨੀ ਰਾਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸੱਸੀ ਨੂੰ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋਹੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੂਫਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਹਾਸ਼ਮ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਮੇਰੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ :—

ਪਾਇ ਸੰਦੂਕ ਰੁੜਾਈ ਸੱਸੀ, ਨੂਹ ਤੂਫਾਨ ਵਗੇਂਦਾ।

ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨਾ ਹਾਥ ਲਿਆਵੇ, ਧੋਲ ਪਨਾਹੁ ਮੰਗੇਂਦਾ।

ਪਾਰ ਉਰਾਰ ਬਲਾਈ ਭਰਿਆ ਦਾ ਨਵ ਦੇਓ ਡਰੇਂਦਾ।

ਹਾਸ਼ਮ ਵੇਖ ਨਸੀਬ ਸੱਸੀ ਦੇ, ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰੇਂਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਉਸੇ ਭਿਆਨਕ ਰਾਤ ਦੀ ਹੀ ਸਵੇਰ ਜਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ—ਉਦੋਂ ਵੀ ਲੇਈ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਥੇ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪੁਜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ

ਜਿਥੇ ਸਾਡਾ ਮਕਾਨ ਖੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਰੂਰ ਜਿਹਾ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੱਸੀ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ਨਾਲ ਛੁਹਿਆ ਪਾਣੀ ਕਦੇ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਵਾਲੀ ਭੋਇੰ ਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਹੋ ਸਕਦੇ ਓਦੋਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਇਥੇ ਤਕ ਨਾ ਪੁਜਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਕਾ ਉਠਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਅੱਜ ਲੇਈ ਨਦੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਛੂਹ ਕੇ ਪਰਤੇਗੀ।

ਅਸੀਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਘਰ ਵਲ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪੁਜਾ, ਪਾਣੀ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਇਕ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਪਾਣੀ ਕਲੋਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉਠੀਆਂ। ਅਨੰਦ ਦੀ ਇਕ ਲਹਿਰ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ ਅੱਜ ਉਹ ਨਦੀ ਆਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸੱਸੀ ਰੋਹੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਸੱਸੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋਵਾਂ।

ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਵਾਲਾ ਦੈਂਤ

ਵੰਡਾਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਏ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਬਣਵਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਕੰਮ ਤਕਰੀਬਨ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਬਸ ਧੁਰ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪਵਾ ਕੇ ਕੱਚੀ ਘਾਣੀ ਦਾ ਲੇਪਣ ਦੇਣਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਘਰ ਵਿਚ, ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਿੱਖਰੇ ਮਲਬੇ ਨੂੰ, ਬਾਹਰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸੁਟਵਾਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ, ਸਾਡਾ ਮਿਸਤਰੀ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—“ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਛੱਤ ਤੇ ਪਾਵੇਗਾ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮਲਬਾ ਸ਼ਲਬਾ ਵੀ ਸਮੇਟ ਦੇਵੇਗਾ, ਇਹਦਾ ਨਾਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਏ।”

ਮੈਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਸੱਠਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਉਮਰ ਸੀ ਉਹਦੀ। ਚਿਹਰਾ ਚੌੜਾ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਤੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ। ਉਹਦਾ ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਸਰੀਰ ਉਮਰ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਰਤਾ ਕੁ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਫੈਦ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਾਲੇ, ਉਹਦੀ ਦੂਰ ਰਹਿ ਗਈ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਤੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਤਸਲਾ ਚੁੱਕ ਲਏਗਾ?” ਮੈਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੁਛਿਆ।

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਖੜਕਾ ਸੀ।

“ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਲ ਏ, ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹੱਥ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਧੁਰ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਸਤੇ ਪਰਸਾਂਗ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪੈਣਾ ਏ।” ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

“ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬੜਾ ਦੰਮ ਏ, ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਬੱਡੀ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਖਿਡਾਰੀ ਸਾਂ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਲੋੜਵੰਦ ਵੀ ਆਂ।” ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਦੇ ਤਰਲੇ ਦਾ ਮਿੱਸਾ ਰੰਗ ਸੀ।

“ਕੰਮ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਏ। ਨਾਲੇ ਹਫਤੇ ਦਸ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਏ। ਦੋ ਦਿਨ ਵਧ ਲਾ ਲਊ। ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਏ। ਇਥੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।” ਮਿਸਤਰੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਪਈ ਮਿੱਟੀ ਢੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸਾਹ ਕਢ ਲੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਮੰਨਦਾ ਕੰਮੀ ਰੁਝ ਪੈਂਦਾ। ਦਸ ਆਨੇ ਦਿਹਾੜੀ ਸੀ ਸਾਰੀ।

ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਚਾਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਏ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਫੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਰੁਪਏ ਤੁਸੀਂ ਅਮਾਨਤੀ ਰਖ ਲਓ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਥੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਉਥੋਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲੀ ਏ।" ਫਿਰ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਵਾਸਤੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣੈ, ਘਰੋਂ ਦਿੱਲੀ ਮੱਠੀ ਏ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਆਵਾਂ।" ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਉਦਾਸੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਦੇ ਗੋਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਇਕ ਕਲਿੱਤਣ ਜਿਹੀ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ। "ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ, ਮਤਾਂ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਣ।" ਮੈਂ ਰੁਪਏ ਵਾਪਸ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। "ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਲੈ ਚਲਿਆਂ, ਇਹੋ ਬੜੇ ਨੇ। ਜੇ ਸਾਰੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੜਕੇ ਨੇ ਰਾਤੀਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਜੇਬੇ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਣੇ ਨੇ। ਜਾਂ ਉਹਨੇ ਸਰਾਬ ਪੀ ਛਡਣੀ ਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੁਸੱਲਣ ਨੂੰ ਖਵਾ ਦੇਣੇ ਨੇ।"

"ਅੱਛਾ ਇਹ ਗੱਲ ਏ, ਪਰ ਇਹ ਮੁਸੱਲਣ ਕੌਣ ਏ?" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ। "ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛੋ। ਮੁੰਡਾ ਸਰਾਬੀ ਕਬਾਬੀ ਏ, ਸਤੇ ਐਬ ਸਰਈ ਏ। ਮੁਸੱਲਣ ਮੂੰਹ ਮੱਥੇ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਏ। ਮੁੰਡਾ ਵਿਗਾੜ ਸੁਟਿਆ ਸੁ।" ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਾਰਾ ਹੰਝੂ ਤਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਵਾਂਗ ਲਟਕ ਕੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਬਿਖਰ ਗਿਆ। ਦੇ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਪਿੰਡੋਂ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਸਭ ਖੈਰ ਮਿਹਰ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਸਵੇਰੇ ਕੰਮ ਤੇ ਰਤਾ ਛੇਤੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਸ਼ਾਮੀ ਘੰਟਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰਨੀ ਏ। ਰੱਤੇ ਦੀ ਢੋਕ ਜਾਣੈ। ਉਥੇ ਅੱਠ ਦੱਸ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਛੇਤੀ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਡੂੰਘੀਆਂ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਉਹ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਛੇ ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਨੇ, ਪੰਜ ਤੁਸੀਂ ਅਮਾਨਤੀ ਰਖ ਲਓ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕੋ ਬੜਾ ਏ, ਹਫਤਾ ਭਰ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕਦਾ। ਹੁਣ ਤੁਸਾਂ ਵਲ ਮੇਰੇ ਨੌਂ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ ਨੇ।"

ਮੈਂ ਉਹ ਫੜ ਲਏ—ਤਿੰਨ ਮਲਕਾ ਦੇ ਰੁਪਏ ਸਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਭੰਨ ਘਟ, ਜੋ ਮੈਂ ਗਿਣੇ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ।

"ਤੂੰ ਐਡੇ ਹਨੇਰੇ ਪਏ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਕਿਉਂ ਆਇਐਂ? ਸਵੇਰੇ ਤਾਂ ਕੰਮ ਤੇ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਚੱਜ ਦਾ ਦਿਸਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਿਸ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇਗਾ?" ਮੈਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਦੁਬਲੇ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਵਲ ਝਾਕਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਲਏ।

"ਕੀ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ? ਜਿਸ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਾਤੀਂ ਲੰਮਾ ਪੈਦਾ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਦੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਨੇ। ਉਹ ਮੁਸਟੰਡੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਮੇਰੇ ਜੇਬੇ 'ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।" ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਠਹਿਰਿਆ ਬੁੱਢਾ। ਝਗੜਾ ਕਿਵੇਂ ਮੁੱਲ ਲਵਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀਆਂ ਇੱਲਤਾਂ ਨੇ, ਜੂਏ ਸਰਾਬ ਦੀਆਂ।" ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਅੱਥਰੂ ਉਬਲ ਪਏ ਜੋ ਉਹਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਲਟਕ ਗਏ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਦੋ ਫੁਲਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਧਰ ਕੇ ਲਿਆਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ।

"ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਖਾਤਰ ਕਿਉਂ ਤਕੱਲਫ ਕਰਦੇ ਓ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁਲੇਮਾਨ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਗ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਤੇ ਰੋਟੀ ਰਖ ਕੇ ਸੱਜੇ ਨਾਲ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਚਾਰ ਉਹਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਉਹਨੇ ਅੰਬ ਦੀ ਡਲੀ ਮੰਗ ਲਈ।

"ਪਰ ਤੂੰ ਇਹ ਰੁਪਏ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਜੋੜ ਰਿਹੈਂ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇਕਦਮ ਕਾਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਨਮੀ

ਆ ਗਈ। ਗਲਾ ਭਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨੈ। ਸਾਡੇ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕੰਗਣ ਢੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦੈ। ਪਰ ਸਾਡਾ ਘਰਾਣਾ ਕੁਝ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ..."

ਕਹਿੰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਪਈ ਇਕ ਇੱਟ ਚੁੱਕ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨਿੱਠ ਕੇ ਬੈਠਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੇਰਾ ਪੜਦਾਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਅਹਿੱਲਕਾਰ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਸੋਨੇ ਦਾ ਸ਼ੇਰਮੁਖਾ ਕੰਗਣ ਢੋਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਸੁਟਿਐ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਗਣ ਢੋਣ ਦੀ ਰੀਤ ਏ। ਮੇਰੇ ਅੱਬਾ ਮੀਆਂ ਨੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਸੀ। "ਬੇਟਾ! ਸੁੱਕੀ ਖਾਵੀਂ, ਅਲੂਣੀ ਖਾਵੀਂ, ਪਰ ਸਲਮਾ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਗਣ ਜ਼ਰੂਰ ਢੋਵੀਂ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਏ, ਲਜ ਨਾ ਲਵਾਈ, ਬਸ ਉਸੇ ਕੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਰੁਪਏ ਜੋੜ ਰਿਹਾ। ਕਪੜਾ ਲੱਤਾ ਤਿਆਰ ਏ। ਇਨਸ਼ਾ ਅੱਲਾ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦਾ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਜਾਸਾਂ।"

ਤੇ ਫਿਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਝਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਕਦਮ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉਠੀਆਂ, ਹੇਠਾਂ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆ ਗਈ, "ਨਾਲੇ ਮਿੰਦੇ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਖਰੀਦਣੈ।"

"ਮਿੰਦੇ ਤੇਰੀ ਕੀ ਲਗਦੀ ਏ?"

"ਸਲਮਾ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਏ, ਸਰਦਾਰ ਨੇ, ਬੜੇ ਭਲੇ ਲੋਕ ਨੇ। ਮਿੰਦੇ ਸਲਮਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਅੱਬਾ ਸੱਦਦੀ ਏ।"

ਮੈਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਇਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੱਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੁਲੇਮਾਨ ਵੀ ਇਕ ਪੈਗੰਬਰ ਹੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਭੱਠ ਝੋਂਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਭੱਠ ਝੋਂਕਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੇਠਾਂ ਜ਼ਮੀਂ ਤੇ ਇਕ ਕਾਲੀ ਕਲੂਟੀ ਭਠਿਆਰਨ ਤੇ ਜਾ ਪਈ, ਜੋ ਭੱਠੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਦਾਣੇ ਭੁੰਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਦਸੂਰਤ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਸਲੇਟੀ ਪੱਥਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਬੁਤ ਕੁਹਾੜੇ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਕੌੜੇ ਵਰਗਾ ਮੋਟਾ ਨੱਕ, ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਨੱਥਣੇ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਪੈਗੰਬਰ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, "ਅੱਲਾ ਮੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹੋ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਬਦਸੂਰਤ ਸ਼ਕਲਾਂ ਘੜੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਭਠਿਆਰਨ ਦੇ ਤਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਭੁੱਜੇ ਦਾਣੇ ਖਾਣ ਨੂੰ ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਹੜਾ ਮਰਦ ਮਾਣੂ ਵਸਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।" ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾ ਮਨ ਕਚਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਲ ਝੁਕ ਕੇ ਥੁੱਕਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਉਂਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੈਵੀ ਮੁੰਦਰੀ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਈ ਤੇ ਭਠਿਆਰਨ ਦੀ ਕੜਾਹੀ 'ਤੇ ਜਾ ਵੱਜੀ। ਅਚਾਨਕ ਭਠਿਆਰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੁੰਦਰੀ ਤੇ ਪਈ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਇੱਲ ਇਧਰੋਂ ਮੁੰਦਰੀ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈ ਏ ਅਤੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਨਹੀਂ ਸਕੀ।

ਭਠਿਆਰਨ ਨੇ ਮੁੰਦਰੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਚੁੰਨੀ ਦੀ ਚੂਕ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸੇ ਮੁੰਦਰੀ ਸਦਕਾ ਸੀ। ਸੋ, ਉਹ ਮੁੰਦਰੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆ। ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਕਲੂਟੀ ਭਠਿਆਰਨ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨੇ ਮੁੰਦਰੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭਠਿਆਰਨ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੇਣੀ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਮੁੰਦਰੀ ਹਥਿਆਣ ਲਈ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਭੇਸ ਬਦਲਿਆ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ਵੇਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਭਠਿਆਰਨ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਰਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ— "ਮੈਂ

ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਆਜਿਜ ਹਾਂ। ਰਾਹੋਂ ਭੱਟਕ ਗਿਆਂ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਪੰਦਾ ਦੇ, ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਭੱਠੀ ਲਈ ਬਾਲਣ ਚੁਗ ਲਿਆਇਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਬਸ ਰੋਟੀ ਕਪੜਾ ਦੇ ਛੱਡੀ।"

ਭਠਿਆਰਨ ਨੇ ਚੌੜੇ ਨਬੱਣੇ ਫੈਲਾ ਕੇ ਘੁਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਲੇਮਾਨ ਵਲ ਵੇਖਿਆ, "ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇ ਦਿਆਂ, ਪਰ ਤੂੰ ਰਹੇਗਾ ਕਿਥੇ?"

"ਇਥੇ ਝੁੰਗੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੰਮਾ ਪੈ ਰਹਾਂਗਾ।" ਸੁਲੇਮਾਨ ਭਠਿਆਰਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੁੰਦਰੀ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖ ਸਕੇ।

ਭਠਿਆਰਨ ਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਿਧਵਾ ਸੀ। ਸਿਵਾਏ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਦੇ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁੱਢੀ ਖਹੂੰ ਖਹੂੰ ਕਰਦੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੰਜਾ ਮੱਲੀ ਰਖਦੀ। ਭਠਿਆਰਨ ਨੂੰ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਚਾਕਰ ਰਖ ਲਿਆ। ਦਾਣੇ ਉਹ ਖੁਦ ਭੁੰਨਦੀ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੰਮ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ। ਉਸ ਮੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਭਠਿਆਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਮੈਲੀ ਖਲੋਟ ਸਲਵਾਰ ਦੇ ਨਾੜੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਰਖਦੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਭਠਿਆਰਨ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਚਲ ਵਸੀ। ਭਠਿਆਰਨ ਨੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਘੁਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ— "ਜਦੋਂ ਦੀ ਮਾਂ ਮੋਈ ਏ ਲੋਕੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਥੋਂ ਖਿਸਕਦਾ ਹੋ, ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਦਰਾਂ ਪਾ ਲੈ।"

ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਕਾਲੀ ਕਲੂਟੀ ਅਧਖੜ ਭਠਿਆਰਨ ਨਾਲ ਚਾਦਰਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਭੱਠ ਝੋਕਣ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾ ਦਾਅ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹ ਭਠਿਆਰਨ ਦੇ ਨਾੜੇ ਨਾਲੋਂ ਮੁੰਦਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਖਿਸਕਦਾ ਹੋਇਆ।

ਤੇ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਭੱਠ ਝੋਕਦਾ ਲੱਗਾ—ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੰਗਣ ਦੀ ਖਾਤਰ। ਉਸ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਗਵਾਚ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕੰਗਣ ਲਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ।

ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਠੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਢੋਈ, ਫਿਰ ਉਪਰ ਘਾਣੀ ਦਾ ਪੋਚਾ ਫੇਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਮੁਕਿਆ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕੀਤਾ। ਦਸ ਕੁ ਰੁਪਏ ਬਕਾਇਆ ਨਿਕਲੇ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੇਣੇ ਚਾਹੇ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿਓ। ਬਾਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਅਮਾਨਤ ਰਖ ਲਓ। ਮੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲ ਪੂਰੇ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਹੋ ਗਏ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਲ੍ਹ ਪਿੰਡ ਜਾਣੈ, ਅਗਲੇ ਕਿਸੇ ਫੇਰੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

"ਪਰ ਤੂੰ ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ। ਆਪਣੀ ਤੀਵੀਂ ਕੋਲ ਰਖ ਆਈ। ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਬੋਝ ਰਹੇਗਾ।" ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, "ਨਾਲੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕ ਗਿਐ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰਨ ਆਣੈ?"

"ਅੱਗੇ ਕੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਟਕਾ ਟਕਾ ਕਰਕੇ ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਰੁਪਏ ਜੋੜੇ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਤ੍ਰੀਮਤ ਨੇ ਸੰਦੂਕਾਂ 'ਚ ਰਖ ਛੋੜੇ। ਜਾਤਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਗਈ। ਉਸ ਚੋਰੀ ਕਢ ਕੇ ਮੁਸਲਣ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕਪੜੇ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਕੰਗਣ ਘੜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਗਏ।" ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਵੇਖਿਆ।

"ਅੱਛਾ, ਇਹ ਦਸ, ਕਦੋਂ ਪਰਤੇਗਾ।" ਮੇਰਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਇਨਸ਼ਾ ਅੱਲਾ ਹੋਲੀਆਂ ਮਗਰੋਂ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਮਗਰੋਂ ਹੋਲੀਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਮੁਲਕ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਫਸਾਦ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ ਜਿਹੀ ਘੁੱਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਲਗ ਗਿਆ। ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰ ਧਾੜ ਸੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਰਾ ਪੋਠੋਹਾਰ ਅੱਗ ਦੇ ਸੋਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭੁੱਜਣ ਲੱਗਾ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ

ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰੋਲੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਮੁੜ ਜਦੋਂ ਕਰਫਿਊ ਖੁਲਿਆ, ਇਕ ਹਾਹਾਕਾਰ ਜਿਹੀ ਮਚੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਵਾ ਵਿਚ ਹਉਕੇ ਡੁਸਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਘਰ ਘਰ ਰੋਣਾ ਪਿੱਟਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਲਕੁਲਮੋਤ ਇਉਂ ਕਦੇ ਹਲਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਕਦੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਖਾਤਰ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਮੋਏ ਸਨ ਜਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਸਵਾਹ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਮਰੇ ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਟੋਕਿਆਂ ਨਾਲ ਟੁਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਜੇ ਬਚ ਗਏ ਉਹ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਨੱਠ ਆਏ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਕੂਕਦੀਆਂ ਕੁਰਲਾਂਦੀਆਂ ਪਿੰਡੀ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਜਦੋਂ ਠੰਢਾਰ ਪਈ, ਮੈਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਫਿਰ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਬਸ ਇਹੋ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਪਿੰਡੀਉਂ ਵੀਹਾਂ ਪੰਝੀਆਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਾਟ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਇਕ ਗੁਆਂਢੀ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫ਼ਸਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰ ਮੂੰਹ ਮੁੰਨ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫ਼ਸਾਦੀਆਂ ਨੇ ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੁੱਢਾ ਰਮਜ਼ਾਨ ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੰਘੀ ਮਾਰਿਓ ਜੇ, ਫਿਰ ਲੱਧਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਟੱਬਰੇ ਕੀ ਕਿਛ ਆਖਣਾ।"

ਫ਼ਸਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਮਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, "ਹਿਨਾ ਖੰਜੀਰਾਂ ਅਸਾਂ ਕੀ ਬਹੁੰ ਖਵਾਰ ਕੀਤੈ, ਕਈ ਪੀੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹਿਹ ਅਸਾਂ ਕੀ ਲੁਟਨੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਹਿਨਾਂ ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੀ ਰੱਤ ਜੇਕਾਂ ਆਰ ਚੁੰਡ ਪੀਤੀ ਏ। ਅਸਾਂ ਜੀਂਦਾ ਨਹੀਂ ਛੇੜਨਾ।" ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿਉ ਦਾਦਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੱਲੀ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਧਾੜਵੀ ਰਮਜ਼ਾਨ ਤੇ ਟੁਟ ਪਏ, ਕਿਸੇ ਲਤ ਮਾਰੀ ਕਿਸੇ ਮੁੱਕਾ, ਕਿਸੇ ਬਾਂਹ ਧਰੀਕੀ ਕਿਸੇ ਲੱਤ। ਪਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਨੇ ਆਖਰੀ ਸਵਾਸ ਤਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਨੇਕ ਦਿਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗੰਵਾ ਬੈਠੇ ਨੇ।"

ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਦਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਵੀ ਮਿੰਦਰ ਦੀ ਪੱਤ ਬਚਾਂਦਾ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ, "ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਜਿਹੀ ਸਲਮਾ ਏ ਤੇਹੀ ਮਿੰਦਰ ਏ...ਮਿੰਦਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸਲਮਾ ਵਾਂਗ ਅੱਥਾ ਸੱਦਦੀ ਏ।"

ਮੇਰਾ ਖਦਸ਼ਾ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਯਕੀਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ ਪਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨਾ ਆਇਆ!

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨਾ ਆਇਆ!!

ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਬੱਝੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਿੜਕ ਗਏ। ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨਾ ਆਇਆ!!!

ਅਸੀਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੀ, ਪਰ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨਾ ਆਇਆ!!!!

ਮੇਰੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਉਹ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਸੋਲਾਂ ਵੱਡੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਂਗ ਟਿੱਕੇ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਮੇਰਾ ਕਚੂਮਰ ਨਿਕਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਸੋਲਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲਾ

ਵਿਕਰਾਲ ਦੈਤ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਕਦੇ ਸੋਲਾਂ ਵਹਿਣ ਬਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿਤੇ ਦਾ ਕਿਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀਉਂ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਰੁਪਏ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਮੇਰੇ ਜਿਹਨ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਉਸੇ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਲੋੜਵੰਦ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇ ਦਿਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਨ ਦਾ ਬੋਝ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਦਿੱਲੀ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਦਰਿਆਗੰਜ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ—ਚਿਹਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਹਿਰੀ ਉਦਾਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੜੀ ਭਰੜਾਈ ਹੋਈ ਮੱਧਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ—“ਮੈਂ ਮੰਗਤਾ ਨਹੀਂ ਆਂ। ਟੋਕਰੀ ਢੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਟੋਕਰੀ ਖਰੀਦਣ ਜੇਗੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ।”

“ਟੋਕਰੀ ਕਿਤਨੇ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਏ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਅਠੱਨੀ ਦੀ।”

ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਅਠੱਨੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਭੁੱਖ ਨੰਗ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਹ ਅਠੱਨੀ ਖਰਚਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਨਾਲੇ ਉਹਦੇ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿਥੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਪੈਦਲ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ, ਫਿਰ ਅਠੱਨੀ ਉਹਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਵੇਖ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹੋ ਅਠੱਨੀ ਏ, ਤੂੰ ਇਹ ਲੈ ਲੈ, ਪਰ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਕਿ ਤੂੰ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਸਾਮਾਨ ਢੋਣ ਵਾਸਤੇ ਟੋਕਰੀ ਹੀ ਖਰੀਦੇਗਾ।”

ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆ ਗਈ। ਉਹਨੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਸਮ ਖਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗਾ ਟੋਕਰੀ ਢੋਂਦਾ ਹੀ ਮਿਲਾਂਗਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਕੇ ਇਹ ਅਠੱਨੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿਆਂਗਾ।”

“ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।” ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਖਾਲੀ ਜੇਬ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਘੰਟੇ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਰਤ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਤੁਰਕਮਾਨ ਗੇਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੇ ਪਈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਖਸ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਟੋਕਰੀ ਜੋਗੇ ਪੈਸਿਆਂ ਲਈ ਲਿਲਕੜੀਆਂ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਠੱਨੀ ਖੋਹ ਲਵਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਉਹ ਕਾਹਲੇ ਕਾਹਲੇ ਡੱਗ ਭਰਦਾ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗਵਾਚ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਉਹ ਅਠੱਨੀ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ।

ਸਾਲ ਲੰਘਦੇ ਗਏ। ਪਰ ਉਹ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁੱਲੇ।

ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਹੱਥ ਬੜਾ ਤੰਗ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਅੱਠਾਂ ਦਸਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇਉਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਠਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝਦਾ ਤੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਬੇਟਾ, ਕਿਉਂ ਰੋ ਰਿਹੈ?”

“ਅੱਬਾ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਨੇ। ਛਾਵਣੀ ਜਾਣੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਦੋਸਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗੈ।” ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਡਸਕੋਰੇ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੈਨ?” ਮੈਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਹੀ ਤੇ ਦੋੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾਂ।” ਮੁੰਡਾ ਅੱਥਰੂ ਪੁੰਝਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਗੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—“ਇਹਨੂੰ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿਓ, ਵਿਚਾਰਾ ਬਦਕਿਸਮਤ ਏ।”

“ਕਿਤਨੇ?”

“ਦਸ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ, ਜਿਤਨੇ ਦੇ ਸਕੇ।” ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵਾਂ। ਘਰੋਂ ਮਸਾਂ ਦਸ ਰੁਪਏ ਹੀ ਨਿਕਲੇ। ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਦਸਾਂ ਦਾ ਨੋਟ ਫੜ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝਦਾ ਉਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

“ਫਿਰ ਕਦੇ ਲੋੜ ਪਏ ਤਾਂ ਆ ਕੇ ਹੋਰ ਲੈ ਜਾਈਂ।” ਮੈਂ ਜਾਂਦੇ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅੱਧਾ ਕੁ ਘੰਟਾ ਲੰਘਿਆ। ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਲੜਕਾ ਬਿੱਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੈਣ ਗਿਆ, ਪਰਤ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਦਾਰ ਜੀ, ਜਿਹੜਾ ਮੁੰਡਾ ਦਸ ਰੁਪਏ ਲੈ ਗਿਐ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠਾ ਜੇ, ਉਹ ਚੱਡੇ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਬੈਠਾ ਮਠਿਆਈ ਖਾ ਰਿਹੈ।”

ਮੈਂ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਐ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਬਿੱਲੇ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਰੁਪਏ ਵੀ ਸੁਲੇਮਾਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕਰਜ਼ ਤੋਂ ਅਜੇ ਸੁਰਖਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਸੋਲਾਂ ਰੁਪਏ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਅਮਾਨਤ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣੀ ਪਈ ਏ।”

ਧੁਰ ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਸੱਦਾ

ਉਹਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ, ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਚਲੇ ਜੋ ਵੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ, ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦੈ। ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ, ਜੋ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਦਿਨੇ ਉਹ ਚੁਰੈਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੋਟੇ ਟਾਟ ਦੀ ਬਣੀ ਸ਼ਾਗਲ ਵਿਚ ਚੁਰੈਤਾ ਭਰ ਕੇ, ਰਾਜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕੱਟਦਾ ਹੋਇਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾਂਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਉਹਦਾ ਚੁਰੈਤਾ ਗੋਲਗੱਪਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗਾ ਸਲੂਣਾ ਤੇ ਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਪਟ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਬੁਕ ਅੱਡ ਕੇ ਚੁਰੈਤਾ ਪੀ ਲੈਂਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਧੇਲਾ ਦੇ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਵਾਹ ਵਾਹ, ਨਾ ਦੇ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਵਾਹ ਵਾਹ। ਖੁਦ ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ।

ਪਰ ਚੁਰੈਤੇ ਵਾਲਾ ਉਪਕਾਰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਿੱਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਚੁਰੈਤਾ ਰੋਜ਼ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾਣ ਵਾਸਤੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਕ ਸ਼ਾਗਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪੈਸੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣ? ਖੁਦ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਟੀ ਲੰਗਰੋਂ ਛਕਦਾ ਸੀ।

ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਚੁਰੈਤਾ ਪਿਲਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਰ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕੀ ਉਹਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ, ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇ। ਚੁਰੈਤਾ ਪਿਲਾ ਪਿਲਾ ਕੇ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਇਲਹਾਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਦੇ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ, ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇਗਾ। ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। "ਜੀ, ਉਹ ਚੁਰੈਤੇ ਆਲਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਬਹੁੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਚਾਨਣ ਹੋਈ ਗਿਆ," ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ। ਲੋਕੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਗੱਲੀ ਰੁਝੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਲੋਕੀ ਉਹਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। "ਭਈ ਅਜਿਹੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵੜੇ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਨੇ।" ਲੋਕ ਆਖਦੇ।

ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ, ਭੋਗ ਪੈਣ ਤਕ ਇਕਾਗਰ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਉਜਲਾ ਉਜਲਾ ਤੇ ਉੱਚਾ ਉੱਚਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

"ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਸੋਰ ਜਾਨੈ" ਇਕ ਪੋਠੋਹਾਰਨ ਆਖਦੀ।
"ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ 'ਚ ਬਹੁੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਨੀ ਏ, ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਇੱਕੋ ਨਜ਼ਰੇ ਕੱਟੇ ਜਾਨੇ ਨ।" ਦੂਜੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਦੀ।

ਫਿਰ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਹ ਸੁਖਾਂ ਸੁੱਖਦੀਆਂ, ਮੱਥੇ ਰਗੜਦੀਆਂ, ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚੜ੍ਹਾਂਦੀਆਂ। ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪੀਰ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਏ, ਕਦੇ ਧੀ ਪੁੱਤਰ ਬੀਮਾਰ, ਕਦੇ ਖਸਮ ਵਲ ਮੰਦਿਓਂ, ਕਦੇ ਸੱਸ ਨਨਾਣ ਦਾ ਕਜ਼ੀਆ।

ਸਾਡੇ ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਜੀਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਜੰਮਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪੈਰ ਫਿਰ ਭਾਰੇ ਸਨ। ਸੱਸ ਜੀਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ। ਦੇਹਾਂ ਨੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨ ਜਾ ਫੜੇ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਅਸੀਸ ਲੈ ਕੇ ਉਠੀਆਂ। ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਜੀਤੋ ਦੇ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮਿਆ। ਬਸ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ।

ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਅੱਧੇ ਸਿਰ ਦੀ ਪੀੜ ਰਫਾ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਢਿੱਡ ਤੇ ਮਲੁਣ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਬਾਂਝ ਨੂੰ ਬਾਲ ਦੀ ਆਸ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਮੰਨਤ ਸੁਖੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਚੰਗਾ ਚਲ ਪਿਆ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਧੀ ਚੰਗੇ ਘਰ ਮੰਗੀ ਗਈ—ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਥੇ ਜੋ ਮੁਰਾਦ ਲੈ ਕੇ ਜਾਉ, ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਕੂਲੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਰਾਜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸੀ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੰਦੇ ਮੱਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਦੇ ਗਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਕਈ ਮੁੰਡੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ, ਉਥੇ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਜਗਜੀਤਾ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਡੈਸਕ ਉੱਤੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹਣ ਇਮਤਿਹਾਨ ਤੋਂ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਬਸ ਪਾਸ ਹੋਏ ਸਮਝੋ।"

"ਉਹ ਕਿਵੇਂ? ਕਿਹੜੀ ਗਿੱਦੜਸਿੰਗੀ ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਲੱਗੀ ਏ।" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਗਿੱਦੜਸਿੰਗੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਚੀਜ਼, ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਲੈ ਆਇਆਂ,

ਜਿੰਦਗੀ ਪਰਚਾ ਹੋਣੈ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਗਾ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਬਸ ਸਭ ਸੁਆਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣੈ ਨਾ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਬਹੁਤੇ ਨੰਬਰ ਚਾਹੀਦੇ ਨਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਚੁਟਕੀ ਭਰ ਧੂੜੀ ਦੇ ਦਿਆਂ।" ਜਗਜੀਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਹਨਾਂ ਢਕੌਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮਹੱਲੇ ਦਾ ਮਰਦ ਜਾਂ ਤੀਵੀਂ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਛੇੜਦਾ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ, "ਉਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਾਖੰਡੀ ਏ, ਜੇ ਉਹ ਸਚਮੁੱਚ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਲਾਹੀ ਭੇਤ ਕਦੇ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਕਰਦਾ।"

"ਪਰ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਸੁੱਖੀਆਂ ਮੰਨਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਫਿਰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਸੀਸ ਨਾਲ ਉਹ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ।" ਪਿਛਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

"ਜੇ ਉਹ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਸੀਸ ਨਾ ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਂਦੀ, ਮੈਂ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ।" ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, "ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਭਰਤੀ ਜੁ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਐ।"

ਪਰ ਪੋਠੋਹਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਬੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਧਰ ਲਗਨ ਲਗ ਜਾਵੇ ਦਰਿਆ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿ ਤੁਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਜੇ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਣ ਤਾਂ ਭਰੀਆਂ ਭਰੁੰਨੀਆਂ ਡੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਨੇ। ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ, "ਨੀ ਉਦ੍ਧੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਜਲਾਲ ਆਈ ਗਿਆ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਲਾ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੁਰੈਤਾ ਪੀਤਾ ਅਹਿਆ, ਹਿਸਿਆ ਹੋਇਆ ਲਗਨਾਂ ਅਹਿਆ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋਰ ਹੋ ਗਈ ਐ। ਦੱਗ ਦੱਗ ਕਰਨਾ ਮੁਖੜਾ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਮਾਰੀ।"

ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ।

ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਨਹਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਈ ਸਿੱਦਕੀ ਮਰਦ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲੀ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਉਹਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵਾਲੇ ਜਲ ਦੇ ਛੱਟੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਾਣ ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਰਦੇ, ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸੰਜੋਦੇ। ਕਈ ਬੁੱਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਚੁਲੰਗ ਕੇ ਚੁਲੀਆਂ ਭਰਦੇ। ਸਾਡੀ ਗਲੀ ਦੀ ਇਕ ਵਡੇਰੀ ਤੀਵੀਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੇਲੇ ਰੋਜ਼ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਉਹਨੇ ਉਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਲ ਦੀ ਇਕ ਬੇਤਲ ਭਰ ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਖ ਲਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਵਲ ਮੰਦਿਓਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਚੁੱਲ੍ਹ ਭਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਂਦੀ।

ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਹਦਾ ਕਛਹਿਰਾ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਨਿਚੋੜ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਪੀਤਾ। ਇਕ ਵਡੇਰੀ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬਾਂਝ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ : "ਨੇਕ ਬਖਤ, ਜੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕਛਹਿਰੇ ਕੀ ਨਚੋੜੀ ਕੇ ਦੋ ਤ੍ਰੈ ਘੁਟ ਭਰੀ ਘਿੰਨੇ ਤਾਂ ਤੈਡੇ ਘਰ ਲਾਲਾਂ ਅਰਗਾ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਸੀਆ—ਨੇਕ ਸੀਰਤ ਆਲਾ।" ਤੇ ਉਸ ਇਸਤਰੀ ਨੇ ਦਾਅ ਲਗਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਕਛਹਿਰੇ ਨੂੰ ਨਪੀੜ ਕੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲਏ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਕਛਹਿਰੇ 'ਤੇ ਟੁਟ ਪਈਆਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨਿਆਮਤ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਤ੍ਰੀਮਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ।

ਅੱਜ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਿਹਾ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਭੀੜ ਤਾਂ ਹੋਣੀ ਹੀ ਸੀ, ਦੂਰ ਰਾਜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੜ੍ਹ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਬਾਹਰ ਮਰਦ ਤੀਵੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਚੁੱਕੀ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕੀ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਬੁੱਢੇ ਝਰੀਠ ਸਵਰਗ ਜਾਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਸਹਿਕਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। "ਬਸ ਇਕ ਝਲਕ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਵਰਗ ਨਸੀਬ ਹੋਈ ਜਾਨੈ।"

ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕਛਹਿਰੇ 'ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਇੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਝਪਟ ਪਈਆਂ। ਕਲ੍ਹ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਕਛਹਿਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣੀ। ਸੋ ਕਬਜ਼ੇ ਲਈ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।

"ਨੀ ਇਹ ਕਛਹਿਰਾ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਮਿੱਘੀ ਬਖਸ਼ਿਐ।" ਇਕ ਪੋਠੋਹਾਰਨ ਨੇ ਪਖੰਡ ਕੀਤਾ।

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਝੋਲੀ ਅੱਡੀ ਕੈ ਕਛਹਿਰਾ ਮੰਗੀ ਲਿਆ ਇਹ।" ਦੂਜੀ ਵੀ ਕਛਹਿਰਾ ਸੋਖਾ ਹੱਥੋਂ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੀਵੀਆਂ ਵੀ ਕਛਹਿਰੇ ਨੂੰ ਗਨੀਮਤ ਵਸਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਖੋਹ ਖਿੱਝ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਸੇ ਖਿਚ ਖਿਚਾਈ ਵਿਚ ਕਛਹਿਰੇ ਦੇ ਲੰਗਾਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਜਿਹਦੇ ਹੱਥ ਜਿਹੜੀ ਟਾਕੀ ਲੱਗੀ, ਉਹੋ ਲੈ ਗਈ।

"ਨੀ ਇਹ ਟਾਕੀ ਕੀ ਕਰਸੇ?" ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਜਿਹਲਮਾਂ ਆਪਣੀ ਭਣੇਵੀ ਆਂ ਭੇਜਸਾਂ। ਉਸ ਮਹਾਰਾਜ ਨੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਗਾ ਭੇਜੀ ਅਹੀ। ਵਿਚਾਰੀ ਨੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇਸ ਆਂ ਟੁਕੜੀ 'ਚ ਮੜਾਈ ਕੇ ਬਾਂਗ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੀ ਬਰਕਤ ਏ, ਇਹਦੇ 'ਚ।"

ਤੇ ਫਿਰ ਕਛਹਿਰੇ ਦੀਆਂ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਤਰਸਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਦੁੱਧ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਿਆ। ਸਿਰ ਤੇ ਨੀਲੀ ਦਸਤਾਰ। ਗਲ ਵਿਚ ਗੋਰੂਏ ਰੰਗ ਦਾ ਦੁਮਾਲਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜੋ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੇ ਕੋਈ ਪੈਗਾਮ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੌਤ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਲੀ ਧੁਆਂਖੀ ਛਾਇਆ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ।

ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਤਨੇਮ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਹੁਕਮ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਬੜੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਹਦਾ ਸਮਾਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਦੀਦਾਰੇ ਕੀਤੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਭਰ ਆਏ। ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਭੁੱਬਾਂ ਨਿਕਲ ਪਈਆਂ।

ਕੋਠੜੀ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਿਛੀ ਇਕ ਚਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸਤੀਰ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰ ਕੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਉਹ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਹਰ ਸੰਗਤਾਂ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦਾ ਅਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਨੇ ਸਨ, ਚਾਰ ਵੱਜਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ।

ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਲਗਨ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠ ਕੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਿਨ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਜਾਗ ਪਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਈ। ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਗਰਜਣ ਲੱਗੇ, "ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਤੂੰ ਕੀ ਪਾਖੰਡ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ?"

"ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਤੇਰੀ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ, ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਏ। ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪਈ ਏ। ਜੇ ਨੰਬਰ ਅੱਛੇ ਨਾ ਆਏ ਤਾਂ ਪਾਠ ਨੂੰ ਬਹਿ ਕੇ ਚਟਾਏ।"

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਸਨ, ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਖੁਦ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋੜ ਏ।

ਮੈਂ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗਣੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਰਾਤੀਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਰਹਾਂ ਤੇ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਇਲਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਹ ਸਮਾਂ ਤੇ ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੋਈ ਰੰਗ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਅਸੀਂ ਡੇਬਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਉਸੇ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਮਾਂ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਵੀ ਵਿਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਰੰਗ ਰੂਪ ਤੇ ਨਕਸ਼ ਅਸੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕੀਂ ਉਹਨੂੰ ਹੋਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਭੈਭੀਤ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਨੇ।

ਮੈਂ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਫਿਜ਼ਾਅ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਤਾਰੇ ਝਿਲਮਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਨਿੰਮ੍ਹੀ ਵਗ ਰਹੀ ਪੌਣ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬਾਲ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਵਰਗੀ ਮਹਿਕ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਸਮਾਨ ਵਲ ਨੀਝ ਲਗਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ, ਅੱਜ ਦੀ ਦਿਹਾੜੀ ਦਾ ਸਫਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀ ਹੋਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਨੀਝ ਗੱਡ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਸਬਦ ਕੋਈ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਨਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ, "ਐਸ ਵੇਲੇ ਕਿਥੇ ਚਲਿਐ?"

"ਜੱਸੇ ਦੇ ਘਰ, ਪੜ੍ਹਨ ਚਲਿਆਂ।"

"ਅਜੇ ਹਨੇਰਾ ਏ, ਰਤਾ ਕੁ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜਾਈਂ।"

"ਨਹੀਂ ਉਥੇ ਦੂਜਿਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਉਣਾ ਏ: ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਦਾ ਵਕਤ ਰਖਿਐ।" ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਏ, "ਜਾਹ! ਪਰ ਤੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਚਲਿਐ, ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖਣ, ਉਹਨੇ ਨਹੀਂ ਮਰਨਾ। ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਨਾ ਕਰ।"

ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਬੁਝ ਲਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਲੱਤ ਧਰ ਕੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਥੇ ਆਖਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬੰਦੇ ਤੇ ਬੰਦਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪੰਜ ਵਜ ਗਏ, ਪਰ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਉਹਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕਿਲ੍ਹ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਗੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ। ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਮਰਦਾ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੋਅਜਜ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਖੀਆਂ ਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮੋਅਜਜ਼ਾ ਵਾਪਰਦਾ ਵੇਖਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਸਨ।

ਛੇ ਵਜ ਗਏ, ਚਿੱਟੀ ਦੁੱਧ ਸਵੇਰ ਖੰਭ ਫੜਕਾਂਦੀ ਆ ਗਈ। ਹਨੇਰਾ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਅਥਰਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। "ਇਹਨੇ ਨਹੀਂ ਜੇ

ਮਰਨਾ। ਜਾਪਦੈ ਇਹਨੇ ਢੋਗ ਰਚਿਐ। ਚਲੇ ਘਰ ਚਲੀਏ। ਤਮਾਸਾ ਖਤਮ।" ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦਾ ਸਿਦਕ ਡੋਲ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਜ਼ਰਾ ਦਲੇਰੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

"ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖਲਕਤ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਸੁਣ ਲਈ ਹੋਵੇ।" ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਿਦਕ ਅਜੇ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, "ਲੋਕੀਂ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਪਏ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਖਲਕਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਤਾਂ ਖੁਦਾ ਦਾ ਨਗਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਏ।"

"ਜੇ ਇਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਇਥੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਸਮਾਧੀ ਬਣਦੀ, ਲੋਕ ਪੂਜਦੇ।" ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਰ ਉਭਰੀ।

"ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਖਵਾਰ ਹੋਈ ਸਮਝੋ।" ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਤਰਸ ਆਉਣ ਲੱਗਾ।

ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਅੱਖਾਂ ਮੂੰਦੀ ਸਾਂਤ ਮੌਤ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੌਤ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਮਾ ਪਿਆ ਥੱਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਕਰਦਾ ਉਠ ਬੈਠਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਮਾਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹਲੂਣ ਕੇ ਉਠਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਪਲ ਉਹ ਮੌਨ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਖੜੇ ਲੋਕ ਬਿਟ ਬਿਟ ਉਹਦੇ ਵਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਭਨਾਂ ਵਲ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਧਰਮਰਾਜ ਦੀ ਦਰਗਾਹੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਐ ਕਿ ਅਜੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਪਿੰਡੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂ।" ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹਿਸਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਚੋਰ ਸੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਖੜੀ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਇਹ ਨਵਾਂ ਇਲਾਹੀ ਪੈਗਾਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਪਾਖੰਡ ਏ।" ਕੁਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਉਭਰੀਆਂ : "ਕੈਡਾ ਵੱਡਾ ਪਾਖੰਡੀ ਨਿਕਲਿਐ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਛਲ ਗਿਐ।"

ਮੌਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਗ਼ਾ ਦੇ ਗਈ ਸੀ।

ਲੋਕੀਂ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਕਿਰਨ ਲੱਗੇ।

"ਨੂੰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਧੋਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਪੀਂਦੀ ਰਹੀ," ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਨਾਲ ਦੀ ਨੂੰ ਮੁਸਕੜੀਆਂ ਕਢਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।

"ਪਰ ਤੂੰ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਕਛਹਿਰਾ ਨਪੀੜ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚੋਇਆ ਸੀ," ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਟਕਰੀ।

ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਦ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਕੁਤਲੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਦ ਠੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਵਿਦਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ

ਸਕੂਲ ਗਰਮੀ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਲਗ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅੱਖਰ-ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਜੋਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਲੀਡਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ—"ਵਿਦਿਆ ਤਾਂ ਚਾਨਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜੋਤ ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਜਗਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ। ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ

ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਭੱਖਦੇ ਸੋਅਲੇ ਵਾਂਗ ਮੱਚ ਮੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਹੀ।"

ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੰਮਾ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ— "ਵਿਦਿਆ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜਦੀ, ਇਹ ਤਾਂ ਦਿਮਾਗ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਖੂੰਜੇ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ।" ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਨੇ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ, "ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਦੋ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ-ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਏ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਪੁੰਨ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਨਵੀਂ ਨਵੀਂ ਮੱਸ ਛੁੱਟ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਉਠਦਾ। ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਫੈਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਇਕ ਕਦਮ ਸੀ। ਸੋ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਘਰ ਪਰਤਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਗੱਲ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਠੀਕ ਸੀ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਬਾਲਗ ਕਿਹੜੇ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਸਭ ਬਾਲਗ ਲਗਪਗ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ—ਕੋਈ ਦਸ ਜਮਾਤਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਚਾਰ ਜਮਾਤਾਂ। ਕੋਈ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਤੇ ਕੋਈ ਮਸੀਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹੋਇਆ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਟਾਲ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਟਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਾਤੇ ਪਸੀਨੇ ਪਸੀਨੀ ਹੋਇਆ ਲੱਕੜੀਆਂ ਚੀਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਪੜੇ ਫੱਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਲੰਗਾਰ, ਗੁਰਬਤ ਦਾ ਝੰਮਿਆ ਹੋਇਆ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਾਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ—ਪੁੱਚਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁੱਚਾਂ। ਚਿੱਟੇ ਦੁੱਧ ਰੰਗ, ਸੇਬ ਵਾਂਗ ਭੱਖਦੇ ਭੱਖਦੇ ਚਿਹਰੇ। ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਚੋਗਾ ਪਾਈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਧ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਇਹ ਟਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਕੜੀਆਂ ਚੀਰਦੇ, ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਇੰਟਾਂ ਢੋਂਦੇ, ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਘਾਣੀਆਂ ਬਣਾਂਦੇ ਤੇ ਚਿੱਕੜ ਨਾਲ ਚਿੱਕੜ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਾਲਾ ਅੱਖਰ ਭੈਸ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।

ਇਸ ਟਾਲ ਦੇ ਹਾਤੇ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਲੰਘਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਦੂਜਾ, ਲੱਕੜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਲਣ ਅਸੀਂ ਇਥੋਂ ਹੀ ਖਰੀਦਦੇ ਸਾਂ। ਇਹੋ ਮਨਸੂਰਾ ਲੱਕੜੀਆਂ—ਕੋਲੇ ਤੋਲ ਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਕਰਦਾ।

ਮਨਸੂਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੱਕੜੀਆਂ ਚੀਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੱਕੜਾਂ ਢੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੋ ਪੈਸੇ ਮਣ ਦੀ ਚਿਰਾਈ ਸੀ, ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਮੁੱਢੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਚੀਰ ਕੇ ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੱਕੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁੱਚਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਦੋ ਪੈਸੇ ਬਣਦੇ। ਮੁੱਢੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਫਾਲਾ ਗੱਡ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਹਥੜੇ ਮਾਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਚਿਰ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਕੁਹਾੜੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਡੱਕਰੇ ਡੱਕਰੇ ਕਰ ਸੁਟਦਾ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਅੰਬ ਜਾਂਦੇ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਰੇਲੀਆਂ ਚੋ ਚੋ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਬਹਿ ਕੇ ਸਾਹ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਕੰਮ ਤੇ ਉਹਾ ਮਨਸੂਰ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ—ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂ। ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਪੜ੍ਹ। ਦੂਜਾ ਬਾਲਗ। ਫਰਜ਼ ਦਾ ਫਰਜ਼, ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਉਪਕਾਰ। ਸੋ ਮੈਂ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਟਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਗਿਆ— "ਮਨਸੂਰਿਆ! ਪੜ੍ਹਨਾ ਲਿਖਣਾ ਸਿੱਖਣਾ ਈ?"

ਮਨਸੂਰੇ ਦਾ ਹੱਥ ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਹਾੜੀ ਫੜੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਬਿਟ ਬਿਟ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਬਰੀਕ ਅੱਖਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਫੈਲੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸੁੰਗੜ ਗਈਆਂ। "ਇਹ ਉਮਰ ਕੋਈ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਏ।" ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਬੁੱਢਾ ਤੋਤਾ ਹੁਣ ਕੀ ਪੜ੍ਹੇਗਾ। ਸਰਦਾਰ।"

ਨਾਲੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਕਿਥੇ? ਮਸਾਂ ਪੇਟ ਭਰਦਾ ਏ, ਛੇ ਜੀਅ ਆਂ। ਜੇ ਕੁਝ ਕਮਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਆਪਣਾ ਦਲਿੱਦਰ ਫੋਲਣ ਲੱਗਾ।

"ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾ ਦਿਆਂਗਾ, ਨਾਲੇ ਅੱਖਰ ਉਠਾਲਣੇ।" ਮੈਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ ਵਰਗਲਾਣਾ ਚਾਹਿਆ।

ਉਹਦੇ ਨਸਵਾਰ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣੀ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਖਿਲ੍ਹ ਗਈ। ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉਠੀਆਂ— "ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਲੋਕੀਂ ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਖੂਨ ਪਸੀਨਾ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਮੀ ਧੋਲੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਸਿਖਾ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾ! ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਉਮਰ ਭਰ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਰਹਾਂਗਾ।" ਮਨਸੂਰੇ ਨੇ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ।

ਟਾਲਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਾਤੇ ਅਕਸਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲਕੜਾਂ ਚੀਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ; ਕੋਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਲਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਢੇ ਢੇ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ; ਰਾਤੀਂ ਟਾਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ। ਮਾਲਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਥੁਕ ਲਾ ਜਾਂਦੇ। ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੁਣ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੀਆਂ ਜੋਕਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਚੁੰਡੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਲਾਲ ਬਿੰਬ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਝੁਲਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਉਰਦੂ ਦਾ ਕੈਦਾ ਖਰੀਦ ਲਿਆਇਆ—ਦੁਪਹਿਰੀਂ ਮੈਂ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਇਕੱਲਿਆਂ ਬੈਠਾ ਵੇਖ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਲਫ਼, ਬੇ, ਪੇ, ਸੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਟਾਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸ਼ਾਮਾ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਸ਼ਾਮੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਤਿਉੜੀ ਜੰਮੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੂਰੀ ਬਿਫਰੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਸ਼ਾਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਪਿਉ ਨਾਲ ਹੱਟੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਭਣਵੱਈਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਸਾਡੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਟਾਲ ਨਹੀਂ। ਲੋਕੀਂ ਦੂਰੋਂ ਲੱਕੜਾਂ ਕੋਲੇ ਮੰਗਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਲਣ ਤਾਂ ਹਰ ਘਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨੇ ਇਕ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਵਲਗਣ ਵੱਲ ਲਈ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨਾਲ ਟਾਲ ਲੱਕੜਾਂ ਕੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਤੁੰਨਿਆਂ ਗਿਆ। ਆਪ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦਿਨੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲੀ ਰਖਦਾ। ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਖੁਦ ਟਾਲ ਤੇ ਬੈਠਦਾ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਸਨ।

ਮਨਸੂਰੇ ਦੇ ਹੱਥ ਕੈਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਝ ਖੁੜਕ ਗਈ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਇਉਂ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅਜਨਬੀ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵਾਂ। ਅੱਖਾਂ ਟੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲੱਕੜਾਂ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਉਠਾਲਣੇ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

"ਲੱਕੜ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ਕਿ ਕੋਲਾ?" ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਘੋਖਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੈਂ ਲੱਕੜਾਂ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆਂ।"

"ਇਹ ਠਹਿਰਿਆ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਇਹਨੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀ ਲੈਣੇ ਤੇ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕੀ ਲੈਣੇ।" ਉਹਦੀਆਂ ਘੂਰਦੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਗੱਡੀਆਂ ਗਈਆਂ।

"ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣਾਂ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ।" ਮੈਂ ਗੱਲ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ।

ਇਹੋ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਨਹੀਂ, ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਏਨਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ।" ਫਿਰ ਸ਼ਾਮੇ ਨੇ ਮਨਸੂਰੇ ਵਲ ਘੂਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਤੂੰ ਲੱਕੜਾਂ ਫਟਾ-ਫਟ ਪਾੜ, ਸਾਮੀਂ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਘਰ ਲੱਕੜਾਂ ਪਹੁੰਚਾਣੀਆਂ ਨੇ।"

"ਉਹ ਕੰਮ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁਕਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਮੇਰੇ ਆਰਾਮ ਦਾ ਏ, ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਕਰਾਂਗਾ," ਮਨਸੂਰੇ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ ਆ ਗਈ ਸੀ।

"ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੀ ਫੈਦਾ, ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਬੂ ਬਣਾਣੈ। ਲੱਕੜਾਂ ਚੀਰੇਸੈਂ ਤਾਂ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਹੋਰ ਆ ਜਾਸਣ। ਜੇ ਅੱਖਰ ਉਠਾਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਤੇਰਾ ਵਡੇਰਾ ਕਰਸੀ।" ਸਾਮ ਰਤਾ ਕੁ ਤੱਤਾ ਹੋ ਕੇ ਉਬਲਣ ਲੱਗਾ।

"ਜੀ, ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਨਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰਜ ਵੀ ਕੀ ਏ," ਮਨਸੂਰੇ ਦੀ ਦਲੀਲ ਵਿਚ ਵਜ਼ਨ ਸੀ।

ਸਾਮਾ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਘੂਰੀ ਚੁੱਭਣ ਲੱਗੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੂਲਾਂ ਵਿਚ ਵਲਸਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਪੋਲਾ ਜਿਹਾ ਖਿਸਕ ਆਇਆ।

ਉਸੇ ਦਿਨ, ਡੂੰਘੀਆਂ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ, ਸਾਮੇ ਦੀ ਭੈਣ, ਰੋਟੀਆਂ ਲਗਾਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਈ। ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਤੰਦੂਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਆਪਣਾ ਤੰਦੂਰ ਸਾਇਦ ਟੁਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁਧ ਭਾਬੀ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕੀ ਜ਼ਹਿਰ ਉਗਲਦੀ ਰਹੀ। ਦੋ ਕੁ ਵਾਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਕੁਣੱਖੀਏ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਸਾਮੇ ਦੀ ਭੈਣ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਵਰੁਨ ਲੱਗੇ, "ਓਇ! ਤੂੰ ਟਾਲ ਤੇ ਕੀ ਸਿਰ ਸਾੜਨ ਜਾਨੈਂ, ਉਸ ਮੱਥਾ ਖੁਥੇ ਮਨਸੂਰੇ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਕੀ ਵਾਸਤੈ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੀਤੇ ਸਨ।

"ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਲੰਘਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮਨਸੂਰੇ ਨੇ ਕੈਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਪੁੱਛੇ, ਮੈਂ ਦਸ ਦਿੱਤੇ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ ਏ?" ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੱਚ ਤੇ ਕੁਝ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਤੂੰ ਉਚੇਚਾ ਪੜ੍ਹਾਣ ਗਿਐਂ, ਚੁਕ ਮੇਰੀ ਸਹੁ," ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹਦਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮਨਸੂਰੇ ਦੇ ਟਾਲ ਤੇ ਨਾ ਗਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਦੁਪਹਿਰੀ ਸਾਮਾ ਘਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਗਿਆ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜਦਾ ਏ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਆਇਆ ਕਰਾਂ।

ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਟਾਲ ਅੱਗੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ 'ਕੱਲਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਛੇੜੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਮਾ ਦੁਪਹਿਰੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਗਿਆ, ਦੋ ਕੁ ਘੰਟਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਪਰਤਦੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹੋ ਵੇਲਾ ਠੀਕ ਲੱਗਾ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲ ਮਿਥ ਲਈ।

ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਹਿੰਦਸੇ ਲਿਖਣੇ ਸਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਿੰਦਸੇ ਉਹਨੂੰ ਉਠਾਲਣੇ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, "ਬੇਟਾ! ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅਹਿਸਾਨ ਕਰ ਰਹੈ। ਅੱਲਾ ਤੈਨੂੰ ਅਹੁਦਾ ਬਖਸ਼ੇ।"

ਸਾਮੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਰੋਜ਼ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਛੇੜੀ ਪਰਤ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆਂ ਵੇਖ ਇਉਂ ਭੁੜਕਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤਪਦੇ ਤਵੇ ਤੇ ਆਲੂ ਭੁੜਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ, ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਲਹੂ ਚੋਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਨਸੂਰੇ ਨੂੰ ਘੂਰਨ ਲੱਗੀਆਂ, "ਜਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੱਕੜਾਂ ਪਾੜ। ਇਥੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਲੱਕੜਾਂ ਹੀ ਚੀਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਈ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਜਾ ਕੇ ਥਾਂ ਲਭ। ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹਰਜ ਹੁੰਦਾ ਏ।"

ਮਨਸੂਰਾ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਅੱਖੀਆਂ ਹੋਰ ਸੁੰਗੜ ਗਈਆਂ। ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਤਾਂ ਨਿਤ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ।

ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਟਾਲ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੇਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਦਰ ਦਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਵੇਗਾ।

ਮਨਸ਼ੁਰਾ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖਰ ਦਾਤਾ ਵਲ ਵੇਖਦਾ, ਕਦੇ ਅੰਨ ਦਾਤਾ ਵਲ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨੇ ਇੱਕੋ ਚੁਣਨਾ ਸੀ। ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਤਾਂ ਪੇਟ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਬੱਸ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਅੰਨ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦੈ।

ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਗੰਭੀਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰ ਦੌੜ ਆਇਆ। ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਜੋਸ਼ ਠੰਢਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਦੋਂ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਮੇ ਦਾ ਭਣਵਈਆ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲੀ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਤੇ ਹੀ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਾਊ ਜੀ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਏ ਤਾਂ ਬੜੇ ਤਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਓਇ! ਤੂੰ ਮਨਸ਼ੁਰੇ ਕੋਲ ਕੀ ਕਰਨ ਜਾਨੈਂ? ਉਹ ਗੰਦਾ ਗਲੀਜ਼, ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਨਸਵਾਰ ਭਖਦਾ ਰਹਿੰਦੈ," ਬਾਊ ਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਦੁਹਰਾ ਰਹੇ ਹਨ, "ਤੇਰਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਸਤੇ?"

"ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਖਰ ਉਠਾਲਣੇ ਸਿਖਾਂਦਾਂ," ਮੈਂ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਦਸ ਦਿੱਤੀ।

"ਅੱਗੇ ਉਹਦੀ ਵਹੁਟੀ ਵੀ ਗਿਲਾ ਕਰ ਗਈ ਏ," ਭਾਬੀ ਜੀ ਵੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬੋਲ ਗਏ।

ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, "ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਏ, ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦੀ। ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਾਹਲ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੈ।"

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਦੋ ਬਾਲਗਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਉਠਾਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਏ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਨਿਬਾਹੁਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਅੱਛਾ, ਇਹ ਗੱਲ ਏ।" ਬਾਊ ਜੀ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਯਕਦਮ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ, "ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਏ ਕਿ ਸਾਮਾ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਮਨਸ਼ੁਰੇ ਨੂੰ ਹਿਸਾਬ ਕਰਨਾ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਬੁੱਕ ਕਿਵੇਂ ਲਾਵੇਗਾ। ਮੂਰਖਾ! ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੜ੍ਹਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ..."

"ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਚੋਰੀ ਘਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂ..."

ਅਜੇ ਮੈਂ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਮਨਸ਼ੁਰਾ ਆ ਗਿਆ ਉਹਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਖੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਡੋਰ ਡੋਰ, ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਸਪੀਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਲਹੂ ਨਚੜ ਕੇ ਘੁਟ ਭਰ ਲਏ ਹੋਣ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਸਰਦਾਰਾ! ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਨ ਵਾਸਤੇ ਅੱਗੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਐਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਲੱਤ ਵਜ ਜਾਵੇਗੀ।" ਮਨਸ਼ੁਰੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਤਰਲਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਗਿੜ ਗਿੜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਮੇਰਾ ਸਾਮਾਨ ਉਹਨਾਂ ਟਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁਟ ਦਿਤੈ, ਮਸਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਅੰਦਰ ਰਖਿਐ।"

"ਹੁਣ ਬੋਲ।" ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅਨਪੜ੍ਹ ਗੰਵਾਰ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਲੁਟਿਆ ਜਾ ਸਕਦੈ, ਉਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਹਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਕਿਹੜਾ ਮਾਲਕ ਪੜ੍ਹਾਣ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਮੈਂ ਡੋਰ ਭੋਰ ਹੋਇਆ ਕਦੇ ਮਨਸ਼ੁਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਬਾਊ ਜੀ ਵਲ।

"ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ," ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮਨਸ਼ੁਰੇ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ : "ਤੇਰੇ ਪੇਟ ਉੱਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰਨ ਦਾ ਭਲਾ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਫੈਦਾ?"

ਜਦੋਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੜਕੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਾਲਗ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਇਦ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਕੰਮ ਤੇ ਚੰਮ

ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਅੱਛੇ ਨੌਕਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਪਰਤਲੀ ਕਈ ਨੌਕਰ ਰਖੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਭ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਬਣਦੇ ਜਾਂ ਤੋਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕੋਈ ਨੌਕਰ ਇਤਨਾ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਕਿ ਭਾਬੀ ਜੀ ਉਸ ਧੜਵੈਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲਗਦੇ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਤੋਂ ਖੁਦ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚਰਬੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਰਾਮ-ਪ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਲ ਪਈ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਉਠ ਕੇ ਚੁੱਕਣੀ ਮੁਹਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੋ ਨੌਕਰ ਬਗ਼ੈਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮੀਂ ਮੈਂ ਖੇਡ ਕੇ ਰਤਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਘਰ ਪਰਤਿਆ। ਦਿਨ ਛੋਟੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਨੇਰਾ ਛੇਤੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਠੰਢ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਹਿੰਦਾ। ਘਸਮੈਲੇ ਜਿਹੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ, ਮੈਂ, ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਥੜੇ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਡੁਸਕਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮੁੱਠਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਨਾ। ਹਿਲਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਸਰਾਪੇ ਹੋਏ ਪੱਥਰ ਵਾਂਗ ਘੁੰਨ ਵੱਟਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਵੇਖਿਆ—ਚਿਹਰਾ ਮੁਰਝਾਇਆ ਤੇ ਪੀਲਾ ਭੂਕ, ਅੱਖਾਂ ਬੇਡਰੀਆਂ ਤੇ ਹੰਝੂਆਂ ਭਿੱਜੀਆਂ। ਜਾਪਦਾ ਉਸ ਨੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁਚਕਾਰਨ ਦੀ ਢਿੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—“ਮਾਂ ਜੀ, ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ, ਅੰਦਰਾਂ ਕੁਲਕ ਰਹੀਆਂ ਨੇ।”

ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਏ। ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧਵਾਇਆ, ਫਿਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁੱਕਰੇ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ, ਇਉਂ ਹਾਬੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਨਿਘਾਰਨ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਵੇਖਿਆਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।

“ਤੂੰ ਕੌਣ ਏਂ? ਤੇਰੇ ਮਾਪੇ ਕਿਥੇ ਨੇ? ਤੂੰ ਇਥੇ ਕੀ ਕਰਦਾ ਏਂ? ਭਾਬੀ ਜੀ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੱਛੀ ਗਏ।

“ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਚਾਚੇ ਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੰਤੋ ਬਾਣੀਏਂ ਕੋਲ ਨੌਕਰ ਰਖਵਾ ਗਿਐ।” ਮੁੰਡਾ ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਗਰਾਹੀਆਂ ਲੰਘਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸੰਤੋ ਦਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਚੋਰ ਏ। ਉਹ ਅੰਮਾਂ ਦੇ ਜੇਬੇ ‘ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕਢ ਕੇ ਬਜ਼ਾਰ ਖਰਚ ਆਇਐ, ਪਰ ਅੰਮਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਨੇ ਡੰਮਣੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਟਿਆ। ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਭੋਰਾ ਅੰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਫਿਰ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਡਰ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੇ ਆ ਬੈਠਾ, ਕਿਥੇ ਜਾਵਾਂ ਮੇਰਾ ਇਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ?” ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਦਰਦ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸਜਾਈ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਮੰਗਾ ਦਸਿਆ।

ਬਾਊ ਜੀ ਬਜ਼ਾਰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦਿਆਂ

ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਰਾਤ ਕਿਥੇ ਕਟੇਗਾ? ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਠੰਢ ਏ, ਕਿਧਰੇ ਸੜਕ ਤੇ ਪਿਆ ਪਿਆ ਹੀ ਕੁਰੰਗ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਤਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਨੇ।"

"ਅੱਜ ਰਾਤੀ ਮੰਗਾ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਡੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਇਹ ਬਾਣੀਏ ਦੇ ਜਾਵੇਗਾ।" ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, "ਬਾਣੀਆ ਮੇਰਾ ਵਾਕਿਫ਼ ਏ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਸਵੇਰੇ ਐਤਵਾਰ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦੇਰ ਨਾਲ ਜਾਗੇ, ਪਰ ਮੰਗਾ ਸੱਤੀ ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਬੈਠਾ। ਬਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਜੂਠੇ ਭਾਂਡੇ ਪਏ ਸਨ, ਮਾਂਜਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਕੇ ਟੱਬ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਲਟੀਆਂ ਨੱਕੇ ਨੱਕੇ ਭਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਬਹਾਰੀ ਬੁਹਕਰ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਜਾਗਣ ਤਕ ਮੰਗਾ ਘਰ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਬੈਠਾ ਸੀ।

"ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ ਝਾੜੂ-ਪੁੰਝ ਕਰਨ ਦੀ, ਮੈਂ ਆਪੇ ਉਠ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਲਾਡ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਹੁਣ ਇਥੇ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਏ, ਮੈਂ ਬਾਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।" ਮੰਗੇ ਨੇ ਤਰਲਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

"ਬਾਣੀਏ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਨਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਉਹਦੀ ਹੱਟੀਉਂ ਹੀ ਸਭ ਚੀਜ਼-ਵਸਤ ਆਉਂਦੀ ਏ, ਤੈਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ।" ਕੋਲ ਖੜੇ ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ, "ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਬਗ਼ੈਰ ਅਸਾਂ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰਖਣਾ।"

"ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਓ, ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਨੌਕਰ ਦੀ ਲੋੜ ਏ।" ਮੰਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਮੋਹ ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਬਾਣੀਏ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੰਗਾ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਘਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦੋੜਦੀ ਆਈ ਤੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁਰ ਘੁਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— "ਤੁਸੀਂ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਰਾਤੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਣਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਚੋਰ ਜੇ, ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ।"

"ਮੈਂ ਕਦੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।" ਮੰਗੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਡਲਕਣ ਲੱਗੇ, "ਐਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਝੂਠਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਨਾ ਲਾਓ, ਤੁਸਾਂ ਵੀ ਰੱਬ ਅੱਗੇ ਜਾਨ ਦੇਣੀ ਏ।"

"ਇਹ ਮਿਹਨਤੀ ਏ, ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਲੱਗਾ ਹੋਇਐ। ਮਿਹਨਤੀ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਹੱਡਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੈ, ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।" ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਟੋਕ ਦਿੱਤਾ, "ਕਿਸੇ ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਝੂਠਾ ਅਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਗੱਲ ਮੰਗੇ ਦੇ ਲਿਜਾਣ ਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਲੈ ਜਾਓ। ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਇਹਨੂੰ ਨਾ ਰਖਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਰਖਾਂਗੇ।"

ਪਰ ਮੰਗੇ ਨੇ ਬਨਿਆਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਭਾਵੇਂ ਡੱਕਰੇ ਡੱਕਰੇ ਕਰ ਦਿਓ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਥੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀਏ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਪਾਲਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮੰਗਾ ਸਾਡੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਖ ਲਓ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਇਹਦੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨੈ। ਉਹਾ ਇਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਗਿਐ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਸੁਨੇਹਾ ਭਿਜਵਾ ਦਿੰਦਾ ਆਂ।"

ਸੰਤੋ ਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਮੰਗੇ ਦੇ ਚਾਚੇ ਵਲ ਸੁਨੇਹਾ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਹ ਨੱਠਾ ਆਇਆ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਮੰਗੇ ਤੇ ਛੱਡਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਮੰਗਾ ਹੱਥ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੱਚਾ ਏ ਤੇ ਹੱਡਾਂ ਦਾ ਮਿਹਨਤੀ। ਬਸ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਨੁਕਸ ਏ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਨਆਈ ਕਰਦੈ। ਪਏ ਲੱਖ ਸਮਝਾਓ।" ਫਿਰ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਕਹਿਣ

ਲੱਗਾ, "ਬਾਕੀ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਥੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਬਾਣੀਏ ਨੇ ਚਾਰ ਦੇਣੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਬਾਊ ਜੀ ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਰੋਟੀ ਕਪੜਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਗਏ। ਮੰਗਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਮੰਗਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਸੀ, ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਢੇਰ ਕੰਮ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਵਿਹਲਾ ਬਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੰਮ ਆਪ ਹੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ। ਘਰੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਨਿਕਸ਼ੁਕ ਢੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਕਾਫੀ ਚਰਬੀ ਚੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੱਡ ਰਖ ਕੇ ਆਲਸੀ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਦੇ 'ਵਾ' ਦਾ ਦਰਦ, ਕਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਪੀੜ। ਬਾਊ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਜੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਵੇਰਾ ਰਖ ਲਓ। ਇਕ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਦਾ ਆਰਾਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਜਾ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੋਣ ਤੇ ਲੱਸੀ ਰਿੜਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਨਿੱਕੇ ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਡ ਪੈਰ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਫੁਰਤੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਮੱਝ ਦੇ ਰਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਮੱਝ ਖਰੀਦ ਲਿਆਂਦੀ। ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਹੋਰ ਵਧ ਗਿਆ। ਮੱਝ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਡਹਾਣਾ, ਨਵਾਹਣਾ, ਗੁਤਾਵਾ ਕਰਨਾ, ਪੱਠੇ ਚੀਰ ਕੇ ਪਾਣੇ। ਮਨੁੱਖ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਵੀ ਮੰਗਾ ਕੰਮ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਛੱਡਦਾ। ਉਹਦੀ ਇਕ ਰੁਪਿਆ ਤਨਖਾਹ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਮੰਗਾ ਘਰ ਵਿਚ ਇਉਂ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਜੀਅ ਹੋਵੇ। ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਮੋਹ ਜਿਤਾਂਦਾ। ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮੰਗੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਸਦਾ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਤਾਪ ਉਹ ਭੋਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੰਗੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਝੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੇ ਦਵਾਈ ਲਿਆ ਕੇ ਦਿੰਦਾ। ਕਦੇ ਚਾਹ ਬਣਾਂਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੰਗਾ ਸਾਨੂੰ ਗਲੀ ਦੀ ਨੁੱਕਰ ਤਕ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿੱਘਾ ਸਾਥੀ ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮੋਹ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਂਦੇ। ਉਹ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਮੱਖਣ ਟੁਕ ਕੇ ਉਹਦੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਰਖ ਦਿੰਦੇ। ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਤੇ ਫਲ ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਮਿਲਦਾ। ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਹ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਦਾ ਹਾਣੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਲੱਥੇ ਕਪੜੇ ਉਹਨੂੰ ਬੜੇ ਢੁਕਦੇ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਲਗਦਾ। ਬਸ ਫਰਕ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਉਹ ਛੱਤੇ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਫਰਕ ਵੀ ਮੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

"ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕਟਾਣੇ। ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸਜਣੈ।" ਮੰਗਾ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਡ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਹ ਵਾਲ ਵਧਾਂਦਾ, ਪਰ ਛੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲਗਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਲ ਕਟਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਉਹਦਾ ਚਾਚਾ ਆਇਆ। ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਮਲਕਾ ਦੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਫੜਾਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਚੂੜੀ ਵਾਲਾ ਗਿਲਾਸ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਭਰ ਲਿਆਏ। ਮੰਗੇ ਦਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਬੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬਾਊ ਜੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੰਗੇ ਦਾ ਚਾਚਾ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਕੱਛ ਹੇਠ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਬੋਤਲ। ਬਾਊ ਜੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦੰਗ

ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਸਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲਖਤ ਆਉਣ ਲੱਗਦੀ। ਭਰੇ ਪੀੜੇ ਘਰ ਆਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਵਿਚਾਰੇ ਮੰਗੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਚਾਚਾ ਦਾਰੂ ‘ਚ ਉੱਡਾ ਛੱਡਦੈ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੰਗੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ—“ਤੇਰਾ ਚਾਚਾ ਦਾਰੂ ਪੀਂਦੈ?”

“ਜੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਸਾਰੇ ਮਰਦ ਪੀਂਦੇ ਨੇ, ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਵੀ ਪੀਂਦਾ ਸੀ?”

“ਤੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਨੂੰ ਚਾਚਾ ਕੀ ਕਰਦੈ?”

“ਬਸ, ਘਰ ਵਰਤ ਲੈਂਦੈ।”

“ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ?”

“ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਚੀ ਕੋਲ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਪੜੇ ਸਿਵਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਂ ਵਰਤਣੀ ਹੀ ਹੋਈ।”

ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਚਾਚਾ ਜਦੋਂ ਰੁਪਏ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਏ। ਮੰਗੇ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਦੁੱਧ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਊ ਜੀ ਤੋਂ ਰੁਪਏ ਲੈ ਕੇ ਚਾਚਾ ਸਿੱਧਾ ਠੇਕੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਮੰਗੇ ਦੇ ਤੱਤੇ ਤੱਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਘੁਟ ਭਰਨ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਦ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਲੱਗਾ।

ਭਾਬੀ ਜੀ ਉਠਦਿਆਂ ਬੈਠਦਿਆਂ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਦੇ, “ਵੇ ਤੱਥ ਭੜਥਿਆ! ਜੇ ਚਾਚਾ ਤੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਡਕਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਬਣਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਵੇਂ ਈ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਦਾ ਰਹਿਸਾਂ।” ਅਸੀਂ ਵੀ ਸਮਝਾਂਦੇ ਕਿ ਉਹ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਕਹੇ ਕਿ ਉਹ ਉਹਦੇ ਰੁਪਏ ਡਾਕਖਾਨੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਏ। ਤਾਂ ਜੋ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਣਾ ਏ ਤੇ ਘਰ ਵੀ ਵਸਾਣਾ ਏ।

ਤੇ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਜਦੋਂ ਚਾਚਾ ਤਨਖਾਹ ਲੈ ਕੇ ਜੇਥੇ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੰਗਾ ਚਾਚੇ ਵਲ ਇਕ ਟਕ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਸਾਹਸ ਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਕਦਮ ਬੋਲ ਗਿਆ—“ਚਾਚਾ! ਇਹ ਰੁਪਏ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿਆ ਕਰ।”

“ਕਿਉ?”

“ਵੱਡਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਆਉਣਗੇ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰ ਲਾਂਗਾ।”

ਚਾਚਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਾਂਗ ਭੱਖਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅੰਗਾਰੇ ਛੱਡਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—“ਵਾਹ ਓਇ ਵੱਡੇ ਤੀਸ ਮਾਰ ਖਾਨਾ! ਚੁਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਮਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਾਲਾ ਦਾ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਤੇਰਾ ਪਿਉ ਚਲਦਾ ਬਣਿਆ। ਬੜੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨਾਲ ਤੈਨੂੰ ਪਾਲ ਕੇ ਵੱਡਾ ਕੀਤੈ। ਸਾਡਾ ਤੇਰੇ ਤੇ ਇਤਨਾ ਹਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕਲ੍ਹ ਤੇਰਾ ਅਸਾਂ ਹੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨੈ। ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਆ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਆ ਗਈਆਂ ਨੇ।”

ਚਾਚਾ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਘੂਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਜਦੋਂ ਚਾਚਾ ਰੁਪਏ ਲੈਣ ਆਇਆ, ਮੰਗਾ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਜਾਣ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਲ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਚਾਚਾ ਰੁਪਏ ਲੈ ਕੇ ਠੇਕੇ ਵਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਚਾਚਾ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਠੇਕੇ ਤੋਂ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਮੰਗਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜਾ ਹੋਇਆ—“ਚਾਚਾ! ਤੂੰ ਮਿਲੇ ਬਗ਼ੈਰ ਆ ਗਿਐਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਇਧਰ ਆ ਨਿਕਲਿਆਂ।”

ਫਿਰ ਚਾਚੇ ਦੇ ਹੱਥ ਬੋਤਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ : “ਚਾਚਾ! ਇਹ ਸ਼ਰਾਬ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ‘ਚੋਂ ਖਰੀਦੀ ਆ।”

“ਹਾਂ, ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਨੇ। ਚਾਚਾ ਜਿਵੇਂ ਸੰਨੀ ਤੇ ਫੜੇ ਚੋਰ ਵਾਂਗ ਘਬਰਾ

ਗਿਆ, "ਤੇ ਤੇਰੇ ਪੈਸੇ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨੇ।" ਫਿਰ ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲ ਕੇ ਬੋਲਿਆ— "ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਏ।"

ਦੇ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਏ। ਐਤਕੀਂ ਜਦੋਂ ਚਾਚਾ ਰੁਪਏ ਲੈਣ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੰਗਾ ਬਾਉ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ ਰੁਪਏ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਉ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੇ। ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣੇ। ਉਹ ਦਾਰੂ ਪੀ ਛਡਦੈ।" ਤੇ ਫਿਰ ਮੰਗੇ ਨੇ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਬਾਉ ਜੀ ਤੋਂ ਉਹ ਰੁਪਏ ਫੜਨੇ ਚਾਹੇ।

ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰੁਪਏ ਖੁਦ ਫੜ ਲਏ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਮੰਗੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਕੜਾਕ ਕਰਦਾ ਇਕ ਬੱਪੜ ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਤੂੰ ਐਡਾ ਗੁਸਤਾਖ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣੇ ਚਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਘਰ, ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਚਲ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਮਜ਼ਾ ਚਖਾਂਦਾ ਹਾਂ।" ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੱਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾਸਾਂ ਫੁਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁਆਂ ਛਡ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਸਭ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਕਦੇ ਮੰਗੇ ਵਲ ਵੇਖਦੇ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਚਾਚੇ ਵਲ। ਬਾਉ ਜੀ ਨੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ, "ਬੱਚਾ ਏ, ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੁ, ਗੱਲ ਛੱਡੋ।" ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿੱਦ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਲਿਜਾਣੈ, ਇਹਨੇ ਮੇਰੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਏ। ਪਿੰਡ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਰੂੜੀ ਢੋਏਗਾ, ਰੁੱਖੀ ਸੁੱਕੀ ਖਾਏਗਾ ਤਾਂ ਆਪੇ ਸੁਰਤ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਚਾਚੇ ਨੇ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਸੁਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

"ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਸਭ ਕਪੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਨੇ।" ਮੰਗੇ ਨੇ ਗੱਲ ਟਾਲਣੀ ਚਾਹੀ। ਫਿਰ ਤਰਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, "ਚਾਚਾ, ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਵਾਂਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਖੜ, ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੈਰ ਫੜਦਾ ਹਾਂ।"

ਪਰ ਚਾਚੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਮੰਗਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ— "ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣੈ।"

ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਉੱਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਛੜ ਕੇ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਡੁਸਕਣ ਲੱਗਾ, ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਤਰ ਆਏ।

"ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਏ, ਬੱਚੇ ਵੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਹਨੂੰ ਨਾ ਲਿਜਾਓ।" ਬਾਉ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਡੁਸਕਦਾ ਵੇਖ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਮਝਾਇਆ।

ਪਰ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਰੋਕਦਿਆਂ ਵੀ ਚਾਚੇ ਨੇ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਵਾਲੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਈਕਲ ਪਿੱਛੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਚਾਚੇ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਤੇ ਲੜ ਧਰੀ, ਮੰਗਾ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਤਰ ਪਿਆ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਛੁਪ ਗਿਆ।

ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਰੋਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਗਿਆ ਤੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਹੇਠ ਛੁਪਿਆ ਵੇਖ, ਉਹ ਧੁੰਕਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਫਿਰ ਚਾਚੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ। ਮੰਗਾ ਕਸਾਈ ਦੇ ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਮਿਆਂਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਰੋਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮੰਗੇ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਪਰ ਚਾਚਾ ਆਪਣੀ ਆਈ ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਚਾਚੇ ਨੇ, ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਧੇ ਮੰਗੇ ਨੂੰ, ਗੰਢ ਵਾਂਗ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਡੰਡੇ ਤੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ। ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਕੁਰਲਾਂਦੇ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਸੁਕ ਪੋਟਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਹੈਂਡਲ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੇ।

ਇਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜਾ ਦਰਦ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚਾ ਜਮਦੂਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਸਮੇਤ ਅਗਲੇ ਲੋਕ ਲੈ ਚਲਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚਾਚਾ ਨਾ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇ।

ਅਸਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਖਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਡੁਸਕਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਰਾਤ ਸਾਡੇ ਘਰ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੱਕੀ, ਚੁਲ੍ਹਾ ਬੁਝਿਆ ਰਿਹਾ—ਸਭ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ, ਉਦਾਸੇ। ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜੀਅ ਤੁਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੰਜੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ।

ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰੋਟੀ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਮੀਂਹ ਹੋਵੇ, ਹਨੇਰੀ ਹੋਵੇ, ਗਮੀ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ, ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਰੋਟੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ ਤੇ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ।

ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਬਾਊ ਜੀ ਸਮਝਾਣ ਲੱਗੇ, "ਕੀ ਹੋਇਆ, ਆਖਿਰ ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਹੀ ਸੀ ਨਾ। ਉਹਨੇ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਲ੍ਹ ਚਲੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕੋਈ ਠੇਕਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

"ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ", ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਕਦੇ, "ਮੇਏ ਨੇ ਮੋਹ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿੱਡਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਖੜਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਕਸਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਏ। ਇਥੇ ਇਹ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਸੁ ਤਾਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਗਤ ਕਰਸੀ।"

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਹੋਰ, ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਜ਼ਖਮ ਮੋਲਣ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਕਿਆ।

ਦੋ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਊ ਜੀ ਦਫਤਰੋਂ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—"ਅੱਜ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮੰਗੇ ਦਾ ਚਾਚਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਛਾਵਣੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆਇਐ।"

ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਟੱਡੇ ਗਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਮੁਸਕੜੀ ਨਿਕਲ ਆਈ—"ਹੱਛਾ! ਕੇ ਹਾਲ ਏ ਮੰਗੇ ਦਾ।"

"ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦਸਿਐ ਕਿ ਬੱਚੇ ਮੰਗੇ ਬਗੈਰ ਉਦਾਸ ਨੇ?"

"ਫਿਰ?"

"ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਓ ਤੇ ਬੇਸ਼ਕ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਓ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ..."

"ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਬੜਾ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਣੈ?"

"ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਉਣ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਿਐ..."

"ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉ ਸੁ, ਇਥੇ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪੇ ਫਿਰ ਮੋਹ ਜਾਗ ਪਏਗਾ। ਸਾਡਾ ਮੋਹ ਵੀ ਤਾਂ ਘਟ ਗਿਐ।"

ਦੋ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਐਤਵਾਰ ਸੀ। ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਚਾਚਾ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਦੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਪਿੰਡ ਛਾਉਣੀਉਂ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹਾਂ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਸੀ। ਬਾਊ ਜੀ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ।

"ਕਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਪਰਤ ਕੇ ਆਸੇ," ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਬਸ ਗਿਆ ਤੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਬਹਿ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨੈ। ਦੋ-ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਮਸਾਂ ਲਗਣੇ ਹਨ।" ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਪਰ ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਗਏ ਬਾਈ ਜੀ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤੇ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਹਨੇਰਾ ਫੈਲਣ ਲੱਗਾ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲੱਗੀ। ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਉਠਣ ਲੱਗੇ। ਸੁਖ ਹੋਵੇ ਸਹੀ!" ਬਾਰ ਬਾਰ ਭਾਬੀ ਜੀ ਆਖਦੇ।

ਜਦੋਂ ਹਨੇਰਾ ਕਾਫੀ ਗਾੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਚਿੰਤਾ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਉਡੀਕਣ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਸੜਕ ਕੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ।

ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬਾਊ ਜੀ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੇ ਦਿੱਸੇ। ਉਹ ਇਕੱਲੇ, ਸਨ ਮੰਗਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਮੰਗੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮੁੜ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ।

"ਤੁਸੀਂ ਐਡੀ ਦੇਰ ਲਾ ਆਏ। ਸੁਖ ਤੇ ਹੈ ਨਾ? ਮੰਗਾ ਕਿਥੇ ਵੇ?" ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਬਾਊ ਜੀ ਦਾ ਥੱਕਿਆ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੰਗਾ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਘਰੇ ਨੱਠ ਗਿਆ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਜਾ ਛੁਪਿਆ।" ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਸਿਆ।

"ਉਹ ਕਿਉਂ?" ਮੰਗਾ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਚਾਚੇ ਨੇ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਤਨਖਾਹ ਵਧਾ ਦੇਣੀ ਸੀ।"

"ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਬੈਠਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਚਾਚੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਮੰਗਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵੈਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗਲੀਆਂ ਕੱਢਦਾ ਰਹਿੰਦੈ। ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਗਾਂਦਾ। ਬੀੜੀਆਂ ਫੂਕਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।"

"ਹਾਇ ਹਾ, ਗਰਕ ਜਾਣਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਬਣਨੈ।"

"ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਚਾਚੇ ਨੇ ਮੰਗੇ ਨੂੰ ਲਭ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਆਖੇ, 'ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।' ਨਾ ਉਹ ਸਕਲ ਰਹੀ ਏ ਨਾ ਮੋਹ। ਰੰਗ ਪੀਲਾ, ਹਿੱਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਲ। ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲਿਆਂ ਨਾਲ ਚਾਚੇ ਨੇ ਨਾਲ ਚਲਣ ਲਈ ਮਨਾਇਆ। ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਤਰ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਆਇਆ ਨੱਠੀ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।"

"ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ? ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਹਿਰਖ ਨਹੀਂ।"

"ਪਰਾਈ ਅਮਾਨਤ ਸੀ, ਦਸਣਾ ਤਾਂ ਸੀ ਕਿ ਮੁੰਡਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੇ ਗਿਆ। ਚਾਚਾ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਫਿਰ ਢੂੰਡਣ ਲੱਗਾ। ਅਖੀਰ ਚੁਮਿਆਰ ਦੀਆਂ ਠੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਿਆ। ਚਾਚੇ ਨੇ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਆਖੇ, 'ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਾਰ ਸੁੱਟੋ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ।' ਚਾਚਾ ਆਪਣੀ ਆਈ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, 'ਮੈਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦਾਂ, ਇਥੇ ਵਿਗੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹੈ।' ਚਾਚਾ ਮੰਗੇ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਣਾ।' ਨਾ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਜੋਗਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਜੋਗਾ।"

ਅਸੀਂ ਸਭ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਮਾਧੇ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਬਾਊ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਾਂ।

"ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਹੋ ਕੀ ਗਿਆ," ਭਾਬੀ ਜੀ ਪੁੱਛੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ।

"ਜਣੀਦਿਆਂ ਦਾ ਸਿਰ। ਬਸ ਹੱਡ-ਹਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਭੈੜੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਡਕਾ ਭੰਨ ਕੇ ਦੂਹਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲਫੰਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਫਿਰਦਾ ਰਹਿੰਦੈ।"

ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਵਲ ਬਿਟ ਬਿਟ ਵੇਖਦੇ, ਕਦੇ ਬਾਊ ਜੀ ਵਲ। ਕਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ। ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਿਹਾ।

ਮੱਝਾਂ ਨੇ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਝਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਤੇ ਅਦਾਵਾਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਮੱਝਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਮੱਝੀ ਮੱਝੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ, ਮੱਝੀ ਨੇ ਹੂਰਾਂ ਪਰੀਆਂ
ਸਿੰਝ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਲ ਵਲ ਕੁੰਢੇ, ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ।
ਬੱਠ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਲਮਣ ਲਾਟੂ, ਦੇਣ ਦੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ।

ਦੁੱਧ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਦੋਂ ਮਿੱਠਾ, ਘਿਉ ਮਿਸ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਡਲੀਆਂ।

ਮੱਝਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹਦੇ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।
ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਮੱਝਾਂ ਨਾਲ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਆਰ
ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੱਝ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਕ ਡੋਕਿਆਂ ਤੇ
ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੋਵੇਂ ਮੱਝਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਬੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਉ
ਜੀ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ, ਪਰ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈਣ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੱਝ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਲਈ ਥਾਂ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਅਸਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਪਣਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ
ਮਕਾਨ ਖੜਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਦੇ ਐਨ ਸਾਹਮਣੇ, ਮੱਝ ਵਾਸਤੇ ਕੋਠਾ ਉਸਾਰਨ ਲਈ
ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਖਰੀਦ ਲਈ।

ਅਠਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਮੱਝ ਦਾ ਇਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਗੁਤਾਵਾ ਮੈਂ ਹੱਥੀਂ ਕਰਦਾ
ਰਿਹਾ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਗੁਤਾਵਾ ਤੇ ਪਾਣੀ ਡਾਹਣ ਦਾ ਕੰਮ ਖੁਦ ਬਾਉ ਜੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮੀ ਦਾ ਮੇਰੇ
ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੀ। ਮੱਝ ਨੂੰ ਨੁਹਾਵਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੁੰਦੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੱਝ ਨੂੰ
ਸਾਬਣ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਨੁਹਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਸਰਹੋਂ ਦਾ ਤੇਲ ਮਲ ਕੇ ਉਹਦਾ ਪਿੰਡਾ ਲਿਸ਼ਕਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।
ਆਪਣੇ ਬੂਟ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਪਾਲਸ਼ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੱਝ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਮਕਾ ਕੇ ਰਖਦਾ।
ਮੈਂ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਮੱਝ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਛੱਪੜ ਜਾਂ ਲੇਈ ਨਦੀ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ।
ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬੱਤਖ ਵਾਂਗ ਤਰਦੀ ਮੱਝ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੱਝ ਸਾਵੇ ਕਚੂਚ
ਘਾਹ ਦਾ ਰੁੱਗ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਿਰਚ ਕਿਰਚ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ। ਮੱਝ
ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ, ਹੱਥ ਵਿਚ ਛਮਕ ਫੜੀ, ਮਾਹੀ ਮੁੰਡੇ ਵਾਂਗ ਬੈਠਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੜਾ ਆਨੰਦ
ਮਿਲਦਾ।

ਸ਼ਾਮੀ ਮੈਂ ਗੁਤਾਵਾ ਰੋਜ਼ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਗਰਮੀਆਂ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ
ਸਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਭੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਧੋਂਦਾ,
ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਕ ਕਿਣਕਾ ਤਕ ਉਸ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਭੇ ਪੀਲੇ ਸੋਨੇ ਵਾਂਗ ਲਿਸ਼ ਲਿਸ਼
ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰਦਾ। ਇਉਂ ਰੋਜ਼ ਘੰਟਾ ਪੌਣਾ ਘੰਟਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ
ਮੈਂ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸੇ ਵੇਲੇ
ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਉਂਦਾ। ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਟਿੱਕੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ
ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆਲੌਕਿਕ ਸੀ। ਹੱਥ ਕਾਰ ਵਲ ਤੇ ਦਿਲ ਯਾਰ ਵਲ।

ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੀ. ਏ. ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਬਾਉ ਜੀ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੈਂਕ
ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਤਾਂ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰਨ ਤੇ ਮੱਝ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸਲੀਟ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵਾਗੀ
ਰਖ ਲਿਆ। ਪਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਵਾਗੀ ਵਲ ਮੰਦਿਓਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ
ਗੁਤਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਠੰਢ ਹੁੰਦੀ।
ਰਜ਼ਾਈ ਵਿਚੋਂ ਠਰ੍ਹ ਠਰ੍ਹ ਕਰਦਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਠਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ
ਭਰ ਆਉਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਮੱਝ ਚੋਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਬਣਾਂ ਨੂੰ ਪਸਮਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਉਤਾਰਦਿਆਂ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ

ਮੱਝ ਚੋਣੀ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਮੱਝ ਦੇ ਥਣਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਚਿੱਟੀ ਦੁੱਧ ਧਾਰ ਨਿਕਲਦੀ, ਇਕ ਅਜਬ ਜਿਹਾ ਸਰੂਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਦੇਵਤਾਂ ਹੋਵਾਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮੱਥ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਮੈਂ ਮੱਝ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਾਰਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ। ਕੋਸੇ ਕੋਸੇ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਸਵਾਦ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ।

ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਜਿਹੜੀ ਮੱਝ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੀ, ਉਹ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਖਰੀਦੀ ਸੀ। ਬਾਉ ਜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਦੁੱਧ ਦਹੀਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਹਿਜ ਭਾ ਹੀ ਕੀਤਾ—“ਬਜ਼ਾਰੀ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਬੱਚੇ ਲੱਸੀ ਮੱਖਣ ਖੁਣੋਂ ਤਰਸ ਗਏ ਨੇ। ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ?”

ਬਾਉ ਜੀ ਨੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੋੜੀ। ਜੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਝ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੱਝਾਂ ਦੀ ਡੇਰੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਗਏ ਅਤੇ ਇਕ ਸੱਜਰ ਸੂ ਬੂਰੀ ਮੱਝ ਖਰੀਦ ਲਿਆਂਦੀ। ਪੂਰੇ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਲੱਗੇ ਸਨ।

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੱਝ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੜੈਂਕਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਬਿਫਰੀ ਹੋਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਭੁੜਕਦੀ ਹੋਈ ਗੇੜੇ ਕੱਟਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਅਖੀਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੁੜਾ ਕੇ ਨੱਠ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਧਰ ਨਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮੀਂ ਜਦੋਂ ਗੁਤਾਵਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੱਝ ਨਦਾਰਦ। ਸਾਰਾ ਮਹੱਲਾ ਛਾਣ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਮੱਝ ਕਿਧਰੇ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮਿਲੇ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਬੜੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ, ਚਿਹਰਾ ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਘਰ ਦਾ ਜੀਅ ਗਵਾਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਗਲੀ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ, ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵਲ ਗਿਆ। ਲੋਈ ਤਕ ਹੋ ਆਇਆ ਤੇ ਅਖੀਰ ਬੱਕ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਭਾਬੀ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਅੱਥਾ ਤੱਥਾ ਬੋਲਣ ਲੱਗੇ—“ਤੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਸੁਝਦੀ ਪਈ ਏ। ਜੇ ਮੱਝ ਰਾਤੀਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਦੀ ਕਿਤੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣੀ ਏ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣੀ ਏ, ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਜਾਣੈ।”

“ਹੋਰ ਲੈ ਲੈਸਾਂ।” ਮੈਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਵਿਖਾਈ। ਇਹ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਮੇਰੀ ਆਦਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

“ਤੇਰੀ ਡੇਢ ਸੌ ਤਨਖਾਹ ਵਿਚੋਂ ਕਿਤਨੀਆਂ ਕੁ ਮੱਝਾਂ ਆ ਜਾਸਣ।” ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਤਿਲਮਲਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰੀ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਤਾਂ ਘਰ ਦੀ ਦਾਲ ਰੋਟੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।”

“ਕੀ ਪਤਾ ਮੱਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਵੇਰੇ ਪਰਤ ਆਏ।” ਮੈਂ ਗੱਲ ਵਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ।

ਪਰ ਸਵੇਰ ਤਕ ਮੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰਤੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੋਲੇ ਹੋਲੇ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਆਇਆ ਤੇ ਕੁੱਕੜ ਵਾਂਗ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਚੁੰਨੀ ਨਾਲ ਅੱਥਰੂ ਪੂੰਝਦੇ ਰਹੇ, “ਇਹ ਬਾਉ ਜੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ।” ਕਦੇ ਕਹਿੰਦੇ, “ਹੁਣ ਦੁੱਧ ਕਿਥੋਂ ਨਸੀਬ ਹੋਣੈ।” ਕਦੇ ਹਉਕਾ ਲੈਂਦੇ, “ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਖੁਟ ਗਿਐ।”

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਭਾਬੀ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਬੇਧਿਆਨੇ ਉੱਠੇ। ਮੱਝ ਚੋਣ ਲਈ ਬਾਲਟੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਆਇਆ ਕਿ ਮੱਝ ਤਾਂ ਗਵਾਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਹਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਚੁਪ ਕਰਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੱਥਰੂ ਛਲਕ ਆਏ। ਉਸੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮੇਰੇ ਦਾਦਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਇਆ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਹਿੱਚਕੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਦਿਨ ਬੈਂਕ ਛੁੱਟੀ ਸੀ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, “ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੋਨਾ ਕੋਨਾ ਛਾਣ ਮਾਰ। ਮੱਝ ਜਿਥੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਆ ਲਭ ਕੇ

ਲਿਆ, "ਫਿਰ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਝ ਨਾ ਲੱਭੀ ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਨਵੀਂ ਮੱਝ ਖਰੀਦ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਸਾਂ, ਇਹ ਸਾਡੀ ਸਿਰ-ਦਰਦੀ ਰਹੀ।"

"ਮੱਝ ਮਿਲਸੀ ਕਿਥੋਂ? ਐਡੀ ਵੱਡੀ ਪਿੰਡੀ ਏ। ਆਸ ਪਾਸ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਗਰਾਂ, ਢੇਕਾਂ ਤੇ ਮੋਹੜੇ ਨੇ। ਕੇ ਪਤਾ ਮੱਝ ਕਿਧਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਏ," ਮੈਂ ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦੱਸੀ।

ਚਾਚਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਰਤਾ ਪਰੇਡੇ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਸਮਝਾਣ ਲੱਗੇ, "ਮੂਰਖਾ! ਜੇ ਤੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਪੂਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਮੱਝ ਢੂੰਡੀ ਤਾਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਸੀ। ਮੱਝ ਨਾ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੇ। ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ ਹਾਲ ਹੋ ਗਿਆ।"

ਮੈਂ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਬਸ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਵਾਸਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਖੱਜਲ ਖਵਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਜੀ ਦਾ ਦਿਉਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਾਊਂਟੈਂਟ ਸਾਂ ਤੇ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਚੀ। ਦੋਵੇਂ ਹਾਣੀ ਸਾਂ, ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਦੋਸਤਮਾ ਸੀ। ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲੈ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ। ਸੋ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਐਨਾ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਏ, ਮੱਝ ਢੂੰਡਾਂਗੇ ਕਿਥੇ?"

ਮੈਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਸਾਂ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਨੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਏ, ਉਸ ਮੁਸਾਫਰ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਧਰ ਜਾਣਾ ਏ।

"ਭਈ, ਕਿਧਰ ਚਲੀਏ?" ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲਿਆ।"

"ਚਲੇ ਚਕਲਾਲੇ ਵਲ ਚਲਦੇ ਆਂ, ਅੱਧਾ ਕੁ ਦਿਨ ਜਾਂਦਿਆਂ ਗੁਜ਼ਰ ਜਾਸੀ, ਅੱਧਾ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਆਈ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਲੇਈ ਟੱਪ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਵਣੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਉਥੇ ਚਕਲਾਲੇ ਵਲ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਉਜਾੜ ਸੀ। ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਬੰਦਾ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਅਸੀਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ।

ਅਸਮਾਨ ਨਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧੁੱਪ ਸੁਖਾਵੀਂ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ ਟੱਕੇ ਟੱਕੇ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਮੂੰਗਫਲੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਢੇਰ ਸਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਜਾਂਦੇ।

ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਬਚਪਨ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਪੜ੍ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਢੇਲੇ ਮਾਹੀਏ, ਕਲੀਆਂ ਤੇ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਸਦਾਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਰਸ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਸੁਰ ਕਢਦਾ, ਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਬਿਖਰ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੱਪਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, "ਐਵੇਂ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ ਤੁਰੀ ਜਾਨੇ ਆਂ, ਕੋਈ ਟੱਪਾ ਤਾਂ ਛੂਹ, ਜ਼ਰਾ ਰੰਗ ਬੱਝ ਜਾਵੇ।"

"ਤੂੰ ਵਾਰੀ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਛੂਹਾਂ?" ਉਹਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਦੇ ਆਪਣੀ ਸਰਤ ਰਖੀ।

"ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਰਹਾਅ ਨਾਲ ਗਾਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਟੱਪੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫੀ ਯਾਦ ਨੇ," ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੱਸੀ।

"ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੁਣਾ ਦੇਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤਾਬ 'ਚੋਂ ਪੜ੍ਹੀਦਾ ਏ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਠੀਕ ਏ।"

ਫਿਰ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ, ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਫੜਾ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ।
ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਟੱਪਾ ਚੁੱਕਿਆ :

ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰਿੜ ਵਟਿਆ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯਾਰੀ ਲਾ ਨਾ ਡਿੱਠੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਕੇ ਖਟਿਆ।

ਸਾਰੀ ਫੜਾ ਵਿਚ ਇਕ ਰੰਗ ਜਿਹਾ ਬਿਖਰ ਗਿਆ, ਜਾਪਿਆ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਲੀਲਾ
ਖੇਡਣ ਲਈ ਕੀਲੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਦੇ ਕੁ ਟੱਪੇ ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਚੁੱਕੇ।

ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਟੱਪਾ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਟੱਪੇ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਸੁਣਾਇਆ:

ਤੁਸੀਂ ਆਰ ਖਲੇ ਅਸੀਂ ਪਾਰ ਖਲੇ।
ਵਿਚ ਪੈਦੀਆਂ ਘੁੰਮਣਾਂ ਘੇਰੀਆਂ ਨੇ।
ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਆਵੇ ਸੱਜਣਾ ਮੇਰਿਓਂ ਵੇ
ਡੁੱਲ੍ਹ ਪੈਦੀਆਂ ਅੱਥਰਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨੇ।

ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਮਿੱਠੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤ ਯਾਦਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਅਗਲਾ ਟੱਪਾ ਬੋਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਸਰਾਰਤਾਂ ਸੁਝਣ ਲੱਗੀਆਂ, ਸੁਝਾ ਦਾ ਉਹ ਬੜਾ
ਹਸਮੁਖ ਤੇ ਚੰਚਲ ਸੀ :

ਗਲ ਕਾਲੀ ਗਾਨੀ ਏ
ਮੱਝ ਇਉਂ ਢੁੰਡਣ ਚਲੇ
ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦਿਲ ਜਾਨੀ ਏ।

ਤੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਫਿਰ ਮੱਝ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਯਾਰ! ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਵੇਖੀਏ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸਹੁੰ ਚੁਕਣ ਜੇਗੇ ਤਾਂ ਹੋਈਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛ
ਪ੍ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਏ," ਮੈਂ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ।

"ਅੱਛਾ, ਹੁਣ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਰਾਹ-ਗੁਜ਼ਰੂ ਮਿਲਿਆ, ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ," ਦੀਵਾਨ ਦੀ
ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਗ ਪਈ।

ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਗਏ ਤਾਂ ਦੋ ਬੰਦੇ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਆਉਂਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਮੋਢੇ ਤੇ ਖੇਸ ਧਰੇ
ਹੋਏ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਡਾਂਗਾਂ।

"ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀ ਪੁੱਛ ਵੇਖੀਏ?" ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਆਖਿਆ।

"ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੌਣ ਨੇ, ਉਤ ਲਗਦੇ ਨੇ। ਉਲਟਾ ਗਲ ਈ ਨਾ ਪੈ ਜਾਣ।"

"ਪਰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ।"

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰੁਕ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਡਾਂਗਾਂ ਖੜਕਾਂਦੇ ਲੰਘੇ, ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ
ਮੱਝ ਬਾਰੇ ਡਰਦੇ ਡਰਦੇ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਘੂਰਨ ਲੱਗੇ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ
ਲੱਗੇ, "ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮੱਝ ਨੂੰ ਕੇ ਕਰਨੈਂ, ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਗ ਨੇ," ਉਹ ਘੂਰਦੇ ਹੋਏ ਅੱਗੇ
ਲੰਘ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸੱਕ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਤੀਵੀਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਟਿਕਾਈ, ਪੈਰੋਂ ਵਾਹਣੀ
ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਮੋਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀ ਲਗਦੀ
ਸੀ।

"ਪੁੱਛ ਵੇਖੀਏ?" ਦੀਵਾਨ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

"ਤੂੰ ਪੁੱਛ, ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਵੀ ਨਾ ਘੂਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।"

"ਕੋਈ ਮੱਝ ਇਧਰੋਂ ਅੜੈਕਦੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ।" ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਅਹੀ?" ਔਰਤ ਨੇ ਰੁਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।
 "ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦੀ।" ਮੈਂ ਬੋਲ ਪਿਆ।
 "ਕਦੇ ਨੀ ਗੁੰਮੀ ਏ?"
 "ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੋਏ ਕਿਲਾ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਨੱਠੀ ਸੀ।"
 "ਮੂਰਖੇ! ਅੱਜ ਦੁੰਡਣੇ ਆਂ ਨਿਕਲੇ ਓ, ਪਹਿਲੂੰ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿ ਅਹਿਓ। ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੇ ਤੁਹਾਡੇ ਜਣਨੇ
 ਆਲੀ ਆਂ।" ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੀ ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਈ।
 ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਵੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਭੱਤਾ ਚੁੱਕੀ ਸਾਹਮਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਲ ਜਾ
 ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ। ਸੋ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਰੁਕ ਗਈ।
 "ਇਕ ਭੂਰੀ ਜਿਹੀ ਮੱਝ ਕਲ੍ਹ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਹੀ ਅੜੈਕਦੀ ਹੋਈ ਲੰਘਦੀ ਡਿੱਠੀ ਅਹੀ, ਗੁਆਚੀ
 ਲੱਗਣੀ ਅਹੀ। ਕੇ ਪਤਾ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਉਂ ਹੀ ਹੋਵੇ।" ਉਹ ਤੀਵੀਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਲ੍ਹ ਵਿਚ
 ਗਵਾਚ ਗਈ ਸੀ।

"ਉਹਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਲੋਹੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਸੰਗਲ ਸੀ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।
 "ਉਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠੀ, ਹੋ ਸਕਦੇ ਸੰਗਲ ਕਹੀਂ ਲਾ ਘਿਧੀ ਹੋਵੇ।"
 "ਕਾਲੀ ਗਾਨੀ?"
 "ਹਾਂ, ਉਹ ਅਹੀ, ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਕੋਡੀ ਲਟਕ ਰਹੀ ਅਹੀ।"
 "ਬਸ ਉਹਾ ਹੀ।" ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਪਿਆ— "ਮਿਲ ਗਈ, ਮੱਝ ਮਿਲ ਗਈ।" ਫਿਰ
 ਮੈਂ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ : "ਪਰ ਉਹ ਹੈ ਕਿਥੇ ਵੇ?"
 "ਮੈਨੂੰ ਕੇ ਪਤਾ, ਕਲ੍ਹ ਇਧਰੋਂ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ ਆਂਦੀ ਤੇ ਉਧਰ ਵਲ ਨੱਠੀ ਜਾਂਦੀ ਡਿੱਠੀ ਅਹੀ।"
 ਤੇ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਇਕ ਮੋਹੜੇ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਹਿੱਸ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੇਖ ਦੀਵਾਨ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਖੁਰਾ ਲਭ ਪਿਆ।
 ਮੱਝ ਸ਼ਾਇਦ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਘਬਰਾ ਨਾ।"
 ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਕਦਮ ਪੁਟਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੋਹੜੇ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਸਾਡਾ ਉਤਸ਼ਾਹ
 ਜਾਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਭਾਵੇਂ ਥੱਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੱਝ ਮਿਲਣ ਦੇ ਚਾਅ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਉਮਡ
 ਆਇਆ ਸੀ।

"ਇਹ ਵੀ ਕਮਾਲ ਹੋਈ, ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਰੱਬ ਸਬੱਬੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਲ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਮੱਝ
 ਵੀ ਇਸੇ ਰਸਤਿਉਂ ਨੱਠੀ ਏ।" ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, "ਇਹ ਮਹਿਜ਼ ਇਤਫਾਕ ਹੀ ਹੋਇਐ
 ਕਿ ਕੋਈ ਅੰਦਰਲੀ ਤਾਕਤ ਇਧਰ ਖਿੱਚ ਲਿਆਈ ਏ।" ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੌਤਿਕ ਹੀ ਲੱਗਾ।

"ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਏ।" ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਵਾਂਗ
 ਕਿਹਾ।

ਅਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਮੋਹੜੇ ਵਲ ਤੁਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ, ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਹ ਮੋਹੜਾ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ
 ਜਾਂਦਾ। ਅਖੀਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਥੇ ਜਾ ਹੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਬਾਹਰ ਝੁੰਡਾਂ ਹੇਠ ਕੁਝ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਗੱਪਾਂ
 ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਗਰਾਈਉਂ! ਕੋਈ ਭੂਰੀ ਮੱਝ ਤਾਂ ਇਧਰੋਂ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠੀ। ਕਲ੍ਹ ਉਹ ਅੜੈਕਦੀ ਇਧਰ
 ਕਿਧਰ ਗੇੜੇ ਕੱਟ ਰਹੀ ਸੀ।"

"ਹਾਂ, ਕਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮੀਂ ਉਹਦੇ ਬਣ ਆਠਰੇ ਹੋਏ ਅਹੇ। ਮੇਰੇ ਆਖਣ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦੁੱਧ ਜ਼ਹੂਰੇ ਨੇ
 ਚੋਇਆ ਅਹਿਆ।" ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਚਿਲਮ ਵਿਚੋਂ ਸੂਟਾ ਭਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਮੱਝ
 ਕਾਂਜੀ ਹਾਊਸ ਛਡ ਆਵਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਿਆ ਅਹਿਆ।"

"ਜ਼ਹੂਰ ਕਿਥੇ ਵੇ?" ਮੈਂ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

"ਫਜ਼ਰੇ ਨਾ ਪਿੰਡੀ ਗਿਆ ਹੋਇਐ, ਸੋਦਾ ਲਤਾ ਖਰੀਦਣ। ਤ੍ਰਿਕਾਲੀ ਪਰਤਸੀ।" ਬੁੱਢੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਕਾਂਜੀ ਹਾਊਸ ਪਤਾ ਕਰੋ।"
ਕਾਂਜੀ ਹਾਊਸ ਉਥੋਂ ਪੈਣਾ ਕੁ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਮੱਝ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਲੱਤਾਂ ਧਰੁੰਦੇ ਉਧਰ ਚਲ ਪਏ।
ਬੋੜੀ ਅੱਗੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਾਂਜੀ ਹਾਊਸ ਵਲੋਂ ਇਕ ਮੱਝ ਦੇ ਅੜਾਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀ।

"ਮੱਝ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਹੋਵੇ ਸਹੀ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਏ।" ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਸੰਕਾ ਉਠਿਆ।

"ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦੈ।" ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਏਹੋ ਮੱਝ ਲੈ ਚਲਸਾਂ। ਕਹਿ ਦੇਸਾਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਸਭ ਮੱਝਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ।"

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਿਆਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਅਸੀਂ ਕਾਂਜੀ ਹਾਊਸ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ਬਸ ਦੇ ਕੁ ਪੱਕੇ ਕੋਠੇ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਫਾਟਕ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਾਟਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਆਕੜਾਂ ਭੰਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੱਝ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਇਕ ਮੱਝ ਡੱਕੀ ਹੋਈ ਏ। ਵੇਖੋ ਤੁਹਾਡੀ ਏ ਕਿ ਨਹੀਂ?" ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਫਾਟਕ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੋਠੇ ਵਲ ਦੌੜੇ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੈਂ ਮੱਝ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਇਆ, ਮੱਝ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਅੜਾਕਣਾ ਛਡ ਕੇ ਮੱਝ ਬੂਥੀ ਅਗਾ ਲਮਕਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੰਘਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੀ ਬੂਥੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਥਪਕੀ ਦਿੱਤੀ।

"ਮੱਝ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ", ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਲੈ ਜਾਓ। ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਪਛਾਣਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਣੀ।"

"ਪਰ ਇਹਦੀ ਸੰਗਲ ਕਿਥੇ ਗਈ।" ਮੈਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀ ਨੀਤ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਓਇ ਤੂੰ ਸੰਗਲ ਭਾਲਦਾ ਫਿਰਦੈ। ਸ਼ੁਕਰ ਕਰ ਮੱਝ ਮਿਲ ਗਈ ਊ।" ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਘੁਰਿਆ।

ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਘਿਸੀ ਹੋਈ ਰੱਸੀ ਕਿਧਰੇ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਰੱਸੀ ਨੂੰ ਗਲੇ ਦੀ ਗਾਨੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਮੱਝ ਨੂੰ ਹਿਕਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਘਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਏ।

ਮੱਝ ਭੁੱਖੀ ਸੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹਨੂੰ ਖਾਣ ਨੂੰ ਰਜਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਧਰ ਉਧਰ ਮੂੰਹ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਲਪਕਦੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਖਿੱਚੀ ਧੂਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਉਹ ਘਿਸੀ ਹੋਈ ਰੱਸੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਮੱਝ ਵਾਹੇ ਦਾਹੀ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਿਆ।

"ਘਬਰਾ ਨਾ, ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਸਿੱਧੀ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹ ਲੈਸੀ।" ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ।

ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਮੱਝ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸੀਂ।

ਮੱਝ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਛਲਕ ਆਏ। ਉਹ ਮੱਝ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ। "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰੀ ਕਦੋਂ ਨੀ ਭੁੱਖੀ ਹੋਸੀ।"

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰ।"

ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਥਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰ ਕੇ ਮੱਝ ਅੱਗੇ ਰਖਿਆ। ਮੱਝ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰੁਗ ਭਰ ਕੇ ਖਾਣ ਲੱਗੀ।

ਭਾਬੀ ਜੀ ਹੱਸ ਪਏ। ਮੈਂ ਵੀ ਹੱਸ ਪਿਆ।

"ਜਾ ਬੱਚੇ! ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਸਿਨਮਾ ਵੇਖ ਆਓ।" ਫਿਰ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਦਾ ਨੋਟ ਮੇਰੀ ਤਲੀ

ਤੇ ਰਖਿਆ। ਸਿਨਮਾ ਵੇਖਣਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਤੋਰਿਆ— "ਭੈਣੂ ਸਿਨਮਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਏ ਨਾ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਇਹ ਸਾਡੀ ਅਖੀਰਲੀ ਮੱਝ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ। ਮੁੜ ਸਾਨੂੰ ਮੱਝ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਸੀਤਲਾ ਵੱਡੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਵੱਡਾ

ਅਸੀਂ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ। ਪਿੰਡੋਂ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਅਤੇ ਬੇ ਜੀ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਮੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ। ਇਕ ਮੈਂ ਸਾਂ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਦੂਜੀ ਭੈਣ ਵੀ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਈ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਘਟ, ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੇਕ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੁੱਲ੍ਹਾ ਭੱਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਹੋ ਗਏ—ਭਖਦੇ ਸੇਬ ਵਾਂਗ।

ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਤਾ ਨਿਕਲ ਆਈ ਸੀ।

"ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ।" ਬੇ ਜੀ ਸਮਝਾਣ ਲੱਗੇ, "ਦਵਾਦਾਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਮਾਤਾ ਦੀ ਰੱਖ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਏ।"

ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਮਾਈ ਜੀਤਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਟੇਰਾ ਲਾਈ ਰਖਦੀ। ਬੀਤੀ ਉਮਰ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਨਕਸ਼ੇ ਛੱਡ ਗਈ ਸੀ।

ਜੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਾਠੀ ਠੁੰਮਕਾਂਦੀ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਕਦਮ ਪੁਟਦੀ ਆਈ ਤੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— "ਬੱਚੀਏ! ਵੇਖੀਂ ਦੇਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗੰਵਾ ਬਹਿਸੈ, ਦੂਆ, ਦੇਵੀ ਦੀ ਦਰਗਾਹੇ ਧੱਕੇ ਖਾਸੇ।" ਬੁੱਢੀ ਜੀਤਾਂ ਪੂਰੀ ਦੇਵੀ ਭਗਤਣ ਸੀ। ਉਮਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰੇ ਦੀ ਹਾਣੀ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜੱਕੜੀ ਹੋਈ।

ਜੀਤਾਂ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛੂਹ ਬੈਠੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਫਿਰ ਗੱਲ ਮੁੱਕਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ— "ਸੀਤਲਾ ਦੇਵੀ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਦੇਵੀ ਏ, ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਰੂਪ ਏ। ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਸਰੂਪ ਨੇ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭ ਦੇਵੀਆਂ ਉਹਦੀ ਹੀ ਜੋਤ ਨੇ। ਸਭ ਰੰਗ ਸੀਤਲਾ ਮਾਤਾ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਹੀ ਫੈਲਾਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਹ ਸਤ ਭੈਣਾਂ ਨੇ—ਇਕ ਤੋਂ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ। ਸੀਤਲਾ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਏ। ਬਾਕੀ ਛੇ ਭੈਣਾਂ, ਮਸਾਣੀ, ਬਸੰਤੀ, ਪਲਮੜੇ... ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਲੰਮੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਛੂਹ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਬੇ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਟੋਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ : "ਭੈਣੂ! ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਜਦੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੈ ਤਾਂ ਬੀਮਾਰੀ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਬੱਚੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਦੀ ਏ।"

"ਹਾਇ ਹਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੱਤੀ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਸਾਂ।"

ਬੁੱਢੀ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਬੜਾ ਚਸਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਝਟ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਫਿਰ ਗੱਲ ਛੂਹ ਬੈਠੀ, "ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਸੁਨਹਿਰਾ ਏ ਅਤੇ ਇਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਦੀ

ਏ। ਇਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਫੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਜਿਸ ਰੋਗੀ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੋਵੇ, ਉਹਨੂੰ ਝਾੜੂ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦਿੰਦੀ ਏ ਤੇ ਉਹ ਨਰੋਆ ਹੋ ਕੇ ਹੱਸਣ ਖੇਡਣ ਲਗਦਾ ਏ। ਉਹਦੇ ਖੱਬੇ ਬਾਜੂ ਹੇਠ ਘੜਾ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਤੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਛੱਜ।"

ਝਟ ਕੁ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਥੱਕ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਵੇਖੀਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੱਜ ਕੋਈ ਨਾ ਲਿਜਾਈ, ਛੱਜ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏ ਰੋਗ ਦਾ ਵਾਧਾ। ਹਾਂ, ਬੁਹਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖ ਛੋੜੀ, ਬੁਹਾਰੀ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਏ। ਜੇ ਮਾਤਾ ਆਪਣੀ ਬੁਹਾਰੀ ਭੁੱਲ ਵੀ ਆਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੀ ਬੁਹਾਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਰੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਲਾਲ ਕਪੜੇ ਦੀ ਟਾਕੀ ਰਖ ਦੇਵੀ। ਇਹ ਟਾਕੀ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਬਹੁਤੀ ਕਰੋਧਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਭਈ, ਮੇਰੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਏ, ਕੋਲ ਰਖੀ ਹੋਈ ਨੇ। ਨਾਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਡੂੰਘੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ।"

ਭਾਬੀ ਜੀ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਬੋਲੇ ਕੁਝ ਨਾ।

ਝਟ ਕੁ ਮਗਰੋਂ ਜੀਤਾਂ ਉਠ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਜਾਂਦਿਆਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਉਹ ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ—'ਧੀਏ ਨੀ ਸੀਤਲਾ ਜਾਤ ਦੀ ਚੰਡਾਲ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਚੂਹੜੀ ਆ, ਚੂਹੜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਚੂਹੜੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਫਿਟਕਾਰੀ। ਮਾਤਾ ਖੇਤੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੀ ਆ, ਲੰਘਦੇ ਜਾਂਦੇ ਖੇਤੇ ਨੂੰ ਡੰਡਾ ਸੋਟੀ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰੀ।"

ਮਾਈ ਜੀਤਾਂ ਸੋਟੀ ਖੜਕਾਂਦੀ ਹੋਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਸਾਹਮਣੇ ਕਿੱਕਰ ਦਾ ਦਰੱਖਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸੇ ਪੈਰ ਪਰਤ ਆਈ—'ਮੈਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਸਾਂ, ਮਾਤਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਦਰੱਖਤ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਬਾਹਰ ਕਿੱਕਰ ਹੇਠਾਂ ਅੰਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਗੰਦ ਮੰਦ ਨਾ ਸੁੱਟੀ।"

ਤੇ ਫਿਰ ਜੀਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਈ ਸੀ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਲਾਠੀ ਨੁਮਕਾਂਦੀ ਚਲੀ ਗਈ।

ਬੇ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਧੀਏ! ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚੀਆਂ ਕਰਦੀ ਏ, ਪਰ ਕੋਈ ਮੰਨੇ ਵੀ ਤੇ ਤਾਂ।"

"ਬਾਊ ਜੀ, ਪੱਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭੀਏ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣੀ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਬਾਊ ਜੀ ਦਫਤਰੋਂ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਬੇ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ। ਜੋ ਜੋ ਬੁੱਢੀ ਜੀਤਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਵੀ ਦਸਿਆ। ਬਾਊ ਜੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਔਖੇ ਹੋ ਗਏ :

"ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਦੂਵੀ ਪੂਜਣੀ। ਬਸ, ਬੀਮਾਰੀ ਏ, ਬੀਮਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣਾਂਗੇ। ਅਸਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਨਾ ਹੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖੇਖਣ ਕਰਨਾ ਏ।"

ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਬਾਊ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

ਬੇ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ, "ਆਖਿਰ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇਰੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਆਏ ਨੇ। ਐਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਗੰਵਾ ਲੈਸੇ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੱਥ ਮਲਦੇ ਰਹਿ ਜਾਸੇ।" ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਬਾਊ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਭੈਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਘਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਦਰ ਸੀ।

"ਵੇਖੋ, ਬੇ ਜੀ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਓ। ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਡਾ, ਮੱਛੀ, ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓ।" ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰਖਣੇ ਚਾਹੇ, "ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ਕ ਨਾ ਪੂਜੋ, ਪਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਵੀ ਤਾਂ ਨਾ ਕਰੋ।"

ਪਰ ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਘਰ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਮੂੰਹ ਮਸੇਸੇ ਗਏ। ਬੇ ਜੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—'ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਪਿੰਡ ਚਲੀ ਆਂ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮੰਨਣੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਹਿ ਕੇ

ਸਿਰ ਸਾੜਨੈ ਆਪਣਾ। ਬੁਰੀ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣਾ ਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।"
ਤੇ ਬੇ ਜੀ ਉੱਠ ਕੇ ਕਪੜੇ ਸੰਭਾਲਣ ਲੱਗੇ।

ਭਾਬੀ ਜੀ ਵੀ ਔਖੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਉ ਜੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੂਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਬੇ
ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਵੇਖੋ, ਬੇ ਜੀ,
ਤੁਹਾਡੀ ਵੀ ਗੱਲ ਰਹਿ ਜਾਸੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਵੀ। ਦੋਵੇਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬੀਮਾਰ ਨੇ, ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਕਮਰੇ
ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਆਂ। ਇਕ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੁਸੀਂ ਕਰੋ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦੀ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਨ
ਮਾਨੀ ਕਰਿਓ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਸਾਂ। ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਵੇਖੀਏ
ਰੱਬ ਕਿਹੜਿਆਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਏ।”

“ਬੇ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਮਾਤਾ ਪੂਜੋ, ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਧਿਆਵਸਾਂ। ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਓੜਕ ਕਿਸ ਦਾ ਸੱਚ ਨਿਭਦਾ
ਏ।” ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

ਬੇ ਜੀ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਠੀਕ ਹੀ ਲੱਗੀ, “ਅੱਛਾ, ਠੀਕ
ਏ, ਪਰ ਮੈਂ ‘ਕੱਲੀ ਕੀ ਕੀ ਕਰਸਾਂ।”

“ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮਾਈ ਜੀਤਾਂ ਜੋ ਹੋਸੀ।”

“ਤਾਂ ਬਸ ਫਿਰ ਠੀਕ ਏ।”

ਬੇ ਜੀ ਦਾ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਹਰਬੰਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਖੁਦ
ਲੈ ਲਈ। ਮਾਈ ਜੀਤਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਲਈ ਸੌਂਦ ਲਿਆ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਬਸੰਤ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਬਾਉ ਜੀ ਖੁਦ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਮਦਦ ਤੇ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਧੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰਖੇ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਨੂੰ
ਪਤਿਆਣਗੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੱਛੀ ਅੰਡਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਾਣਗੇ।

ਮਕਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਕਮਰੇ ਕਈ ਸਨ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਮੰਜਾ ਵਿਛਾ
ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਦਾ। ਹਰਬੰਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਬੇ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਈ ਜੀਤਾਂ ਨੇ
ਪੂਰੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਦੇਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਇਕ ਟਾਕੀ
ਹਰਬੰਸ ਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਰੀਜ਼ ਕੋਲ ਲਾਲ ਚੁੰਨੀ ਜਾਂ ਟੁਕੜਾ ਰਖਣ ਦਾ
ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਕੱਜਣ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਗੁੱਠੇ
ਬੁਹਾਰੀ ਵੀ ਰਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਦੂਜੀ ਗੁੱਠ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਉਸ
ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਹੋਂਦ ਸਮੇਤ ਪਸਰ ਗਈ।

ਦੇਵੀ ਦਾ ਵਾਹੁਣ ਖੇਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਖੇਤਾ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ
ਪਕੌੜੀਆਂ ਤੇ ਗੁਲਗੁਲੇ ਖਵਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਬੇ ਜੀ ਨੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁਖੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਰਬੰਸ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ
ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਸੁਖ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਬੇ ਜੀ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਸਨ, “ਜਦੋਂ
ਕੁੜੀ ਵਲ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਚੇਚੇ ਪਕੌੜੀਆਂ ਤੇ ਗੁਲਗੁਲੇ ਤਲੀਂ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਬਹੇ ਹੋ ਗਏ
ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਖੇਤੇ ਨੂੰ ਖਵਾ ਦੇਵੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਚਲੀ ਜਾਣੈ। ਪਿੱਛੇ ਸੁਖ ਤੂੰ ਹੀ ਉਤਾਰਨੀ ਏ,” ਬੇ ਜੀ ਜੀਤਾਂ
ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਿੱਕਰੀ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਾ ਆਉਂਦੇ, ਉਹਦੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਨਾਲ ਲਾਲ ਟਾਕੀ
ਬੰਨ੍ਹ ਆਉਂਦੇ।

ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਹਰਬੰਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗ਼ੈਰ ਨੂੰ ਵੜਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬੇ ਜੀ
ਨਾ ਸਾਬਣ ਵਰਤਦੇ ਨਾ ਦੰਦਾਂ। ਉਹ ਆਟੇ ਦਾ ਵਟਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਧੋਂਦੇ। ਬੇ
ਜੀ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸਾਮੀਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੰਦਾਸਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਂਗਲੀ ਉੱਤੇ ਲੂਣ ਪਾ

ਕੇ ਦੰਦ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ। ਮੱਛੀ ਅੰਡਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਬੇ ਜੀ ਥੋਮ ਪਿਆਜ਼ ਨੂੰ ਵਾਂ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਉਂਦੇ। ਸਭ ਰੱਖਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਹਰਬੰਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਬੇ ਜੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਰੱਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਮੁਨੱਕਾ ਖਾਣ ਲਈ ਦੇਂਦੇ ਜਾਂ ਦੁੱਧ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਦੀ ਤੁਰੀ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦਿੰਦੇ। ਬੁੱਢੀ ਜੀਤਾਂ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਈ ਗੇੜੇ ਮਾਰਦੀ। ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਭੱਖਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ, "ਬਸ ਦੇਵੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਜਲੋਂ ਏ। ਦੇਵੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਏ। ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਦੇਵੀ ਪੂਰੇ ਜਲੋਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਪਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਬਾਊ ਜੀ ਖੁਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮੀਂ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਕੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਉਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਬਸੰਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਾਬਣ ਤੇਲ ਮਲ ਕੇ ਜਾਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਦੰਦਾਸਾ। ਬਾਊ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਸਾਬਣ ਤੇਲ ਮਲ ਕੇ ਨਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੁਸਲਖਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧੇ ਬਸੰਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਅੰਡੇ ਉਬਾਲਦੇ, ਸ਼ਾਮੀਂ ਕੁੱਕੜ ਭੁੰਨਦੇ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮਾਸ ਅੰਡੇ ਖਾਧੇ ਜਾਂਦੇ। ਚਾਚਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਛਿੱਕੇ ਵਿਚ ਥੋਮ ਪਿਆਜ਼ ਪਾ ਕੇ ਬਸੰਤ ਦੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਚਿੜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਦੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਪੂਜੀ ਤੇ ਪਤਿਆਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਬੂਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੱਖਾਂ ਪੂਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਮਹੱਲੇ ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, "ਦੇਵੀ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਬਸੰਤ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲੈਸੀ," ਬਸੰਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਦਾਣੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਪ ਬਾਹਰ ਉਭਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੱਛੀ ਜਿੰਡੇ ਦਾਣੇ ਪਿਲ ਪਿਲ ਕਰਦੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਅਚਾਨਕ ਬਸੰਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰਬੰਸ ਦੀ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਬਸੰਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਵੇਖਦਾ ਕਹਿੰਦਾ, "ਮਾਤਾ ਮੁੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਏ।" ਉਧਰ ਹਰਬੰਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਗਈ, ਸੋ ਤਾਪ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਹਰਾ ਤਾਂਬੇ ਵਾਂਗ ਭੱਖਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਬੁਝੇ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਹਿਸ ਕੇ ਕਾਣ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਬਸੰਤ ਹਰ ਪਲ ਨਰੋਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਹਰਬੰਸ ਪੈਰ ਪੈਰ ਮੌਤ ਵਲ ਵੱਧਣ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਦਿਨ ਤ੍ਰਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਬਸੰਤ ਨਵੀਂ ਨਰੋਈ ਹੋ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਹਰਬੰਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਨੇ ਗਿੱਚੀ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਦਬੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਬੇ ਜੀ ਬੜੇ ਰੋਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਥੰਮ੍ਹਦੇ, ਪਲੇਠੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਜੁ ਸੀ।

ਬੇ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਹਰਾ ਸੰਤਾਪ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਕੁੜੀ ਗੰਵਾ ਲਈ ਸੀ। ਦੂਜਾ, ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਪਤਿਆਣ ਨਾਲ ਤੇ ਪੂਰੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਧਰ ਭਾਬੀ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਸਿਦਕ ਵਧ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਮਾਈ ਜੀਤਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

"ਜਿਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸੀਤਲਾ ਮਾਤਾ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਸਦਕਾ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ

ਜਲਾਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ," ਬੁੱਢੀ ਜੀਤਾਂ ਬੇ ਜੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁਰ ਘੁਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, "ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਖੁਦ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਏ। ਜੇ ਦੇਹ ਜਲਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਪਹੁੰਚੇਗਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਹੋਰ ਕਰੋਧਵਾਨ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਬੇ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਾਊ ਜੀ ਨੂੰ ਦਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਤਾਂ ਜਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ," ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ, "ਜਿਥੇ ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜੇ, ਉਥੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਵੀ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਓ।"

ਬਾਊ ਜੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਦੇਵੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਭਰਮ ਮੰਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੋ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਜਿਹੜੀ ਦੇਵੀ ਪੂਜਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਉਹ ਜੇ ਹਰਬੰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੜਦੀ ਏ ਤਾਂ ਪਈ ਸੜੇ, ਸਾਨੂੰ ਉਹਦਾ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ।"

"ਪਰ ਉਹ ਦੇਵੀ ਅੱਗੋਂ ਘਰ ਦੇ ਦੂਜਿਆਂ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਦੇਸੀ।" ਬੇ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇਵੀ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਡੋਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਜੇ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਥਾ, "ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰੋਧ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੇਵੀ ਕੀ ਕਰ ਬੈਠੇ।"

"ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਉਹਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਟੇਕ ਏ," ਬਾਊ ਜੀ ਨੇ ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਸਾਡਾ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ। ਦੇਵੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੁਹਾਰੀਆਂ ਦੇਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਨੇ।"

ਤੇ ਫਿਰ ਹਰਬੰਸ ਦਾ ਦਾਹ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ

ਲੋਕੀਂ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ, ਇਕ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਫਿਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁਜਿਆ। ਨਦੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਪੱਛਰਾ ਨਹਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਅਪੱਛਰਾ ਦੇ ਕਪੜੇ ਚੁੱਕ ਲਏ ਅਤੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਛੁੱਪ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਅਪੱਛਰਾ ਨਹਾ ਕੇ ਨਿਕਲੀ ਤਾਂ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਇਧਰ ਉਧਰ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਅਚਾਨਕ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਜੇ ਤੇ ਪਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਮੰਗੇ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕਪੜੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਪੱਛਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਪੜਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਕੋਈ ਅਲੌਕਿਕ ਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਭੇਟ ਨਾ ਕਰੇ। ਅਪੱਛਰਾ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਟੁੱਭੀ ਮਾਰ ਕੇ ਦੋ ਕੜਾਹੀਆਂ ਕਢ ਲਿਆਂਦੀਆਂ—ਇਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਖੁਦ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੜਾਹੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਪੁਛੀ ਤਾਂ ਅਪੱਛਰਾ ਨੇ ਦਸਿਆ, "ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਛੱਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੋਜਨ, ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨ ਸਵੰਨੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜ਼ਰੀ ਬਾਦਲੇ ਅਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਪੜੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਪਹਿਨਣ ਸੰਵਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਕੜਾਹੀ ਤੋਂ ਜੋ ਮੰਗੋਗੇ, ਇਹ ਫੌਰਨ ਹਾਜ਼ਿਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।"

"ਤੇ ਇਹ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ?" ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਤੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਲਪੇਗਾ, ਉਹ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਇਨ ਬਿਨ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੜਾਹੀ ਤੇਰੇ ਤਸਵਰ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਦੇਵੇਗੀ।"

ਕਲਾਕਾਰ ਨੇ ਕੜਾਹੀ ਦੀ ਸਕਤੀ ਪਰਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਲੀ, ਉੱਚੀ ਲੰਮੀ, ਹਿਰਨਾਖੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਦੇ ਤਸੱਬਰ ਦੇ ਐਨ ਅਨੁਕੂਲ, ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਕਲਾ-ਮੂਰਤੀ ਉਦੈ ਹੋਈ।

ਇਹ ਵੇਖ ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਲਾਕਾਰ ਤੋਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਖੋਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ—“ਇਹ ਕੜਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਚਾ ਦੇ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਲੈ ਲੈ।”

“ਮਹਾਰਾਜ! ਇਹ ਕੜਾਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਦੀ ਨਹੀਂ,” ਅਪੱਛਰਾ ਨੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤਾੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ! ਮੇਰਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਏ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਏ ਮਹਾਰਾਜ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਭੋਗਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ,” ਅਪੱਛਰਾ ਉਸੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਬੋਲਦੀ ਗਈ, “ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਤਸੱਵਰ ਨਹੀਂ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਾਇਮ। ਕਿਸੇ ਸਖਮ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।”

ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ—ਨੱਕ ਤਲਵਾਰ ਵਰਗਾ ਤਿੱਖਾ, ਅੱਖਾਂ ਹਿਰਨ ਵਰਗੀਆਂ, ਗਰਦਨ ਸੁਰਾਹੀਦਾਰ, ਦੰਦ ਚੰਬੇ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਸਿਉ ਵਾਂਗ ਭੱਖਦੀਆਂ—ਜੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਉਹਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਸੁਣੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਚਿਤਵ ਲਏ।

ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੇਦੱਬੀ ਜਿਹੀ ਕੜੀ ਦੀ ਕਲਾ ਮੂਰਤੀ ਉਦੈ ਹੋਈ।

“ਬਸ ਮਹਾਰਾਜ! ਵੇਖ ਲਿਆ ਏ ਨਾ।” ਅਪੱਛਰਾ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੁਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਸੱਵਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਜੇਗੇ ਕੀ? ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭੋਗਣਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ!”

ਰਾਜਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕਲੱਪ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਉਭਰਦੇ, ਟੁੱਟਦੇ ਜੁੜਦੇ, ਰੂਪ ਵਿਚ ਢੱਲ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਉਹਦਾ ਕਮਰਾ ਸਚਮੁੱਚ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਲਾਕਾਰ, ਲੰਮੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰੋਂ ਫੁੱਟਦੇ ਆਕਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਲ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਵਿਗਾਸਦਾ ਦਰੱਖਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਂਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੋਠੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਅੰਸ਼ਿਕ ਮਾਤਰ ਸਮਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਖੰਡ ਤੇੜ ਤੇੜ ਕੇ, ਭੋਗ ਭੋਗ ਕੇ, ਜੋ ਮੁੜ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ ਰੂਪੀ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ ਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਵਿਚ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਕੋਠਾ ਕੋਈ ਕਮਰਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਘਰ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੈ, ਕਿਸੇ ਝੀਲ ਜਾਂ ਨਦੀ ਦਾ ਕਿਨਾਰਾ ਵੀ ਅਤੇ ਗਲੀ ਵਿਚਲਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਖੰਡਾ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੀਆ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕਿਰਤ-ਕੋਠਾ ਮੇਰੀ ਛੱਤ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਟੁਕੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਖਰਦੇ, ਜੁੜਦੇ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਖੰਡ ਖੰਡ ਜੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਅਲੌਕਿਕ ਕਾਇਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਵੇਖਦਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਦਿਆਂ ਨਿਹਾਰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਵਿਤਾ ਅੰਗੜਾਈਆਂ ਲੈਣ ਲਗਦੀ। ਸੋ, ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲ ਤਿਲ ਚੁਣ ਕੇ, ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ

ਨਵੀਂ ਕਾਇਆ ਵਿਚ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨ ਦੀ ਇਕ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਬਣ ਗਈ। ਇਉਂ ਰਚਨਾ ਮੈਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਉਤਰੀ ਵਸਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗਣ ਵਿਜੋਗਣ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗਣ ਸੰਜੋਗਣ ਦਾ ਕਲਾਤਮਿਕ ਫਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਕਾਇਆ ਖੁਰ ਖੁਰ ਕੇ ਬੱਦਲਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਰਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਸ ਨਚੜ ਕੇ ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ 'ਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ' ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁੰਗੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਖੰਭ ਖੁਸੇ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਬੇਹਿਸ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੋਵੇਂ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਕਿਰਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮਾਧਿਅਮ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ।

ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਘਰ ਦੀ ਉਹ ਛੱਤ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ 'ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੜਾਹੀ' ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਵਿਚ ਖਿਲਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਕੜਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਟਿਕ ਕੇ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਇਕ ਭੀੜੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਸਾਹ ਘੁੱਟਵਾਂ ਕਮਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਚੰਗੇ ਭਾਗੀਂ ਗਲੀ ਵਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਭਰਵੀਂ ਉਡਾਰੀ ਭਰਨੇ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਾਂਗ ਸਦਾ ਤੇਰੇ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨੇੜੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ। ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਦਰ ਵਲ ਸਿਮਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ—ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਗਹਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਇਨਾਤ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਘੋਖਣ ਭਾਲਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਜੇ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਅਹਿਮ ਕੰਮ ਛੁਹੇ। ਇਸੇ ਬੰਦ ਗਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਉਹ ਘਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਮਲੀਲਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਇਕ ਗਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਾਲੀ ਮਸਜਿਦ (ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ) ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਜਾਂ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਰਾਂ ਮੇਰੇ ਬੂਹੇ ਅੱਗੋਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਲੰਘਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੋਲੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕ ਇਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਣ ਕੇ, ਇਕ ਧਾਰਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨੱਚਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਉਛਲਦੇ ਕੁੱਦਦੇ, ਸਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਧੁਨਾਂ ਛੇੜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਧਰਮ ਸਭ ਲੋਕਧਾਰਾ ਹੀ ਲਗਦਾ ਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਬਦ ਸੁਣਿਆ, ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਫੈਲਦਾ ਫੈਲਦਾ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸਰੂਪ ਧਾਰ ਗਿਆ। ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਸੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਚੁਣ ਕੇ ਇਉਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਮੱਖਿਆਰੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਰਸ ਨਚੜ ਕੇ ਮਖੀਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਅੱਜ 'ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਛੱਤੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਈ ਹੈ।

ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਰੂੜੀ ਦੀ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਵੀ ਪਲਟੇ। ਐਨ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਕਾਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦੀ ਉਸ ਭੀੜੀ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ

ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਆ ਵਸਿਆ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਰਾਜੌਰੀ ਗਾਰਡਨ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਵਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਖੇਤ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਨ (ਜੋ ਹੁਣ ਗਾਇਬ ਹਨ)। ਇਥੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਡੁਬਦਾ, ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੈਰਦਾ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਕਾਇਆ ਨੂੰ ਫੈਲਦਾ ਸੁੰਗੜਦਾ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬੜਾ ਅਨੁਕੂਲ ਲੱਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਵੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਘਰ ਦੇ ਇਕ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਕਸ਼ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਜੋ ਦੋ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਣੇ ਖੋਲੇ ਨੁਮਾਂ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਡਿੱਗੀਆਂ ਢਠੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੁਣ ਲੜ ਕੇ ਹਟੀਆਂ ਹੋਣ। ਤੇ ਦੋ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀਆਂ ਮੰਜੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਲੰਘਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਲਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਸੁੰਦਰ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਸੁਧਰੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁਰਸੀ ਮੇਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਮੇਜ਼ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਤੂਦੇ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੁਰਸੀ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਮੰਜੇ ਜਾਂ ਪਲੰਘ ਦਾ ਹੋਣਾ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਸੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰ 'ਚ ਬੈਠਾ, ਫਾਈਲਾਂ ਉਪਰ ਨੋਟ ਚੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਸੰਪਾਦਕੀ ਉਗਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪ੍ਰੈਸ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਸੋਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ।

ਸੋਫੇ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖੁਦ ਹੀ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਵਾਂ ਜਾਂ ਮੈਂ ਘਰ ਆਏ ਕਿਸੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲੀ ਕਥੀ ਰੁੱਝਾ ਹੋਵਾਂ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਮੰਜੇ ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਂ ਅੱਧ ਪਚੱਧੀ ਲੇਟੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੰਜੀ ਜਿਹਦੇ ਉਪਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹਨੇ ਸੁਪਨੇ ਲਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਜਾਗਦਿਆਂ ਵੀ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵੀ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਕਰੀੜਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਕੇ ਵੰਸ਼-ਪ੍ਰਵਾਹ ਅੱਗੇ ਤੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੌਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਵੇਲੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਨੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵੇਲੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਚੇਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਜਾਂ ਲੇਟੇ ਅਸੀਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਚੇਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਨਵੀਂ ਸੁਪਨਮਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਇਦ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਘੜੀ, ਹਰ ਛਿਣ, ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਸਿਰਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਾਇਆ, ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ, ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ, ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ ਸੱਭ ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਜੁੜ ਕੇ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੇੜ ਤੇੜ ਮੇਰੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਿਮਟ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ, ਜੋ ਫੈਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਸ਼ਖਸ ਬਾਹਰ ਵਲ ਫੈਲਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹਨੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀ ਕਰਨੀ ਹੋਈ। ਸਿਰਜਣਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਫੈਲਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮੂਰਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਆ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਰਤੀ ਦੇ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।

ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸੁਹਜ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂਘਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਵੇਂ ਕੁਰਸੀ ਜਾਂ ਸੋਫੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

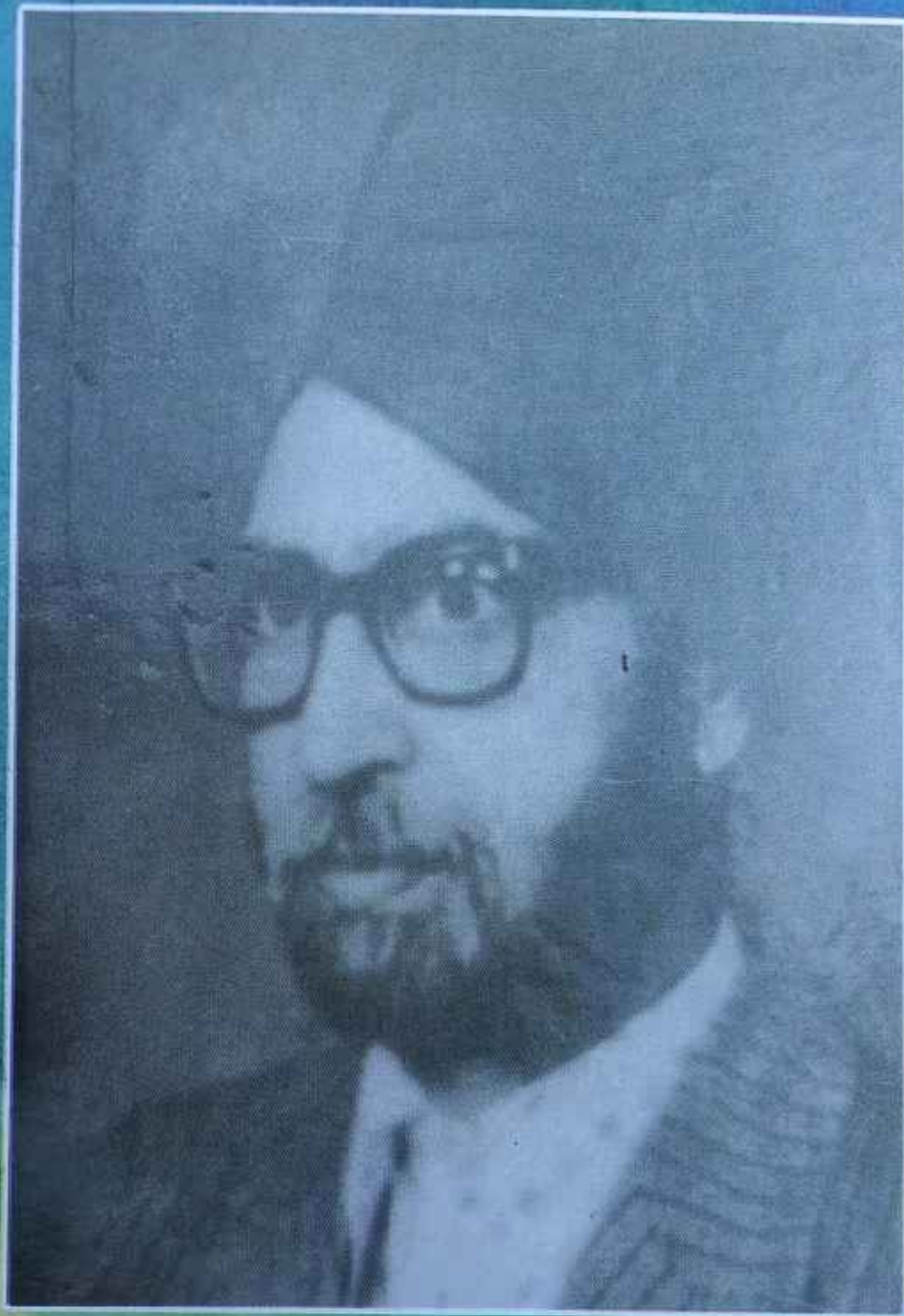
ਇਸੇ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਪੁੰਜੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਫਲ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹ ਖਰੜੇ, ਜੋ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪੂਰਨ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਲਈ ਤਾਂਘ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਕੋਠਾ ਕੱਚੀ ਸਾਮਗਰੀ ਦੀ ਖਾਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖੋਦੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਹਨ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਇਕ ਤਾਂ "ਸਟੈਂਡਰਡ ਫੋਕਲੋਰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ," ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਟ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਤੇ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਏ ਹਨ, ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਧੂੜੀ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਈਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਰੱਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਇਸ਼ਟ ਲੋਕਧਾਰਾ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮੰਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਹੋ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ 'ਲੋਕ' ਜਾਂ 'ਫੋਕ' ਪਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। 'ਲੋਕ' ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਟ, ਮੇਰਾ ਰੱਬ। ਲੋਕ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸਿਰਜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਲੈ ਰਹੇ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਨਵੀਂ, ਪਰ ਸਦੀਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਵਸਿਸ਼ਟ ਨਾਲੋਂ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਾਇਆ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ, ਮੇਰੀ ਆਤਮ ਜੋਤੀ ਨੇ ਪਰਮ ਜੋਤੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮੇਰੀ 'ਮੈਂ' ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕਸੁਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਚਿਤਰੀਆਂ ਨੇ, ਜੋ 'ਭਫ' ਮੈਂ ਹੀ ਵੇਖ ਤੇ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਸੂਖਮ ਨੇ। ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀ, 'ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਨਾਰਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼-ਕੰਨਿਆ ਤਕ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮੇਰੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਕਮਰਾ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਵਧਣ ਫੁੱਲਣ ਨਾਲ ਘਰ ਛੋਟਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇਸ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਤਮਨਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਅਲਹਿਦਾ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਮਰਾ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਰਚਮਿਚ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ। ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੋਫੇ ਵਿਛਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਮੇਜ਼ ਆ ਬਿਰਾਜੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਮਰਾ ਘਰ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪਲੰਘ ਜੋ ਮੇਰੀ ਸਿਰਜਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਮੰਚ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵਿਛਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਪਰ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸੁੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੰਧਾਂ ਹਨ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਜੋ ਪੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤਰੇੜ ਤਰੇੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ, ਖੰਡ ਖੰਡ ਹੋ ਕੇ ਬਿਖਰ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ।

ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼

51, ਪਰਦਾ ਬਾਗ਼, ਦਰਿਆਗੰਜ਼,

ਨਵੀ ਦਿੱਲੀ-110002

ਫੋਨ : 1111-23350637, 65968451

ISBN 81-8299-230-3

